

НОСИР МУҲАММАД

**НАСАФ ВА КЕШ
АЛЛОМАЛАРИ**

**(IX-XX асрлар)
ТАЗКИРА**

**Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2006**

63.3(5У...4)

М 96

*Қарши шаҳрининг
2700 йиллигига бағишланади*

Муҳаммад Носир.

Насаф ва Кеш алломалари (IX-XX асрлар): Тазкира/ Носир Муҳаммад; Сўзбоши муаллифи А. Орипов – Қайта ишланган ва тўлд. 2-нашр. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. 128-б.

Носир Муҳаммаднинг “Насаф ва Кеш алломалари” тазкираси минг йилдан ортиқроқ вақт мобайнида Қарши (Насаф) ва Шаҳрисабз (Кеш) шаҳарларида яшаб ижод этган машҳур шахслар – олимлар, шоирлар, мсьморлар, бастакор ва хаттотлар ҳаёти ҳамда фаолиятига бағишланган.

Китоб тарих ва адабиёт ихлосмандлари, кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

ББК 63.3(5У...4)
72.3(5У)

М 4702620104 – 77 2006
М352(04) – 2006

ISBN 5-635-02 486-6.

© Носир Муҳаммад,
Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи.
2006 й.

НАСАФИЙЛАРНИНГ СЎНМАС НАФАСИ

Ўзбекистоннинг ҳар ҳарич тупроғи, ҳар битта тоғи мозийдан ҳикоя қилади. Чунки бу юрт кўплаб босқинларни, неча-неча юксалиш ва инқироз даврларини бошдан кечирган. Мамлакатимизнинг жанубий сарҳадларида жойлашган Қашқадарё воҳаси ҳам бундан мустасно эмас.

Ўтган асрнинг 60-йилларида Тошкент Миллий университетида ўқиб юрган кезларимиз Қашқадарё Ўзбекистоннинг энг чекка ва қолоқ вилоятларидан бири саналарди. Унинг номи тилга олинганда кўпчиликнинг кўз ўнгига яйдоқ Қариш чўллари келарди. Соҳибқирон Амир Темуր номини тилга олиб бўлмас, у барча китоб ва дарсликларда кўплаб мамлакатларни забт этган босқинчи ҳукмдор сифатида таърифланган эди. Бу воҳада яшаб ўтган бирорта ҳам алломанинг номини билмас эдик.

Қариш чўлининг ўзлаштирилиши билан вилоятнинг мамлакат иқтисодий-ижтимоий ҳаётидаги нуфузи ҳам ортиб борди. Янги шаҳар ва қишлоқлар барпо бўлди, бир пайтлар яйдоқ чўл бўлган ерлар боғ-роғлар, ям-яшил далаларга айланди. Айниқса, истиқлол йилларида бунёдкорлик миқёси бир неча баробар ортди. Ўглаб янги замонавий иншоотлар қад кўтарди. Натижада, Қашқадарё мамлакатимизнинг етакчи вилоятларидан бирига айланди. Эндilikда бу ҳудуддаги Таллимаржон ГРЭСИ, Шўртан газ-кимё мажмуи, Муборак газни қайта ишлаш заводи, Кўкдумалоқ нефть кони сингари йирик иншоотлар вилоятдан ташқарида ҳам яхши маълум. Бугун Қашқадарё мамлакат газни ва нефтининг асосий қисмини етказиб бермоқда. У пахта ва галла етлаштиришида ҳам пешқадам.

Дунёда 2700 йиллик тарихга эга бўлган шаҳарлар кўп эмас. Вилоятнинг икки шаҳри – Қариш (Насаф) ва Шаҳрисабз (Кеш) ана шундай улуғ кечмишга эга. Бу воҳанинг бой тарихи ва зафарларга тўлиқ

бугунги кунни унинг ҳар бир фарзанди қалбида юксак ифтихор туйғу-лари уйғотади.

Шоир ва таржумон Носир Муҳаммад ана шундай ифтихор билан кўп йиллардан буён Насафийлар ва Кешийлар меросини ўрганиб келади. Унинг "Насаф ва Кеш алломалари" номли рисоласи 2001 йили нашр этилган эди. Қарши шаҳрининг юбилейи муносабати билан у китобнинг қайта ишланган ва тўлдирилган янги нашрини тайёрлади. Китобда юздан ортиқ олим, шоир, созанда, меъмор ва хаттотлар таржимаи ҳолига оид маълумотлар келтирилган. Уларнинг кўпчилиги адабий жамоатчиликка шк бор маълум қилинмоқда.

Носир Муҳаммаднинг бу рисоласи Қарши шаҳрининг ЮНЕСКО билан ҳамкорликда ўтказилаётган 2700 йиллиги шодиёналарига муносиб тухфа бўлади, деб ўйлайман.

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси.

ВОҶА ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Қашқадарё воҳасининг икки йирик шаҳри – қадимда Нахшаб ва Насаф номлари билан аталган бугунги Қарши ҳамда Кеш номи билан машҳур бўлган Шаҳрисабз тарихи Ўрта Осиёнинг энг кўҳна шаҳарлари – Самарқанд, Бухоро, Хива тарихи сингари қадимийдир. Кейинги йилларда олиб борилган археологик қазилмалар, бизгача етиб келган ёзма ёдгорликлар, турли асрларда барпо этилган меъморий иншоотлар ана шундан далолат беради.

Афсуски, милодий VIII асргача бўлган ёзма манбалар ниҳоятда кам сақланиб қолган. Воҳа тарихини юнон, хитой ва араб сайёҳларининг солномаларигина бир қадар ёритади. Хитойликлар Нахшабни “Нашебо”, Кешни “Ци-ши” деб ёзганлар. Араб тарихчилари Ибн Хавкал, Ибн Хурдодбеҳ, Истахрий, Ёқут, Муқаддасий, Самъонийларнинг асарларида воҳанинг тарихи ва маданияти ҳақида қизиқарли маълумотлар бор.

Қашқадарё воҳаси тарихи кўп йиллардан буён олимларни қизиқтириб келади. Чунки энг қадимги динлардан бири – Марказий Осиё халқлари ҳаётида чуқур из қолдирган Зардуштийлик таълимотининг ёйилиши, Спитамен ва Муқанна сингари озодлик курашчилари фаолияти шу заминда кечган. Мазкур ҳудудда кўп йиллар давомида Я. Фуломов, В. Массон, С. Кабанов, Э. Ртвеладзе, Р. Сулаймонов, А. Саъдуллаев каби олимлар археологик изланишлар олиб бордилар. Иккинчи жаҳон урушидан то бугунги кунгача 120 дан ортиқ қадимги давр ва ўрта аср шаҳарлари, қишлоқлари ва қалъаларининг қолдиқлари ўрганилди. Истиқлол йилларида изланишлар миқёси анча кенгайди. Ерқўрғон, Қалъаи Заххоки Морон, Шуллуктепа, Кўҳна Фазли харобалари ўтмишнинг жуда кўп сирларини ошкор этди. Археологик топилмалар нати-

жасида Қашқадарё воҳасининг бир неча минг йиллик тарихи қайта жонланди.

Насаф ва Кеш жанубий сарҳадларга яқин шаҳарлар сифатида македониялик Искандар ва араб истилочиларининг илк зарбасига дучор бўлган. Мўғуллар босқини даврида эса стратегик ҳудуд сифатида қароргоҳга айлантирилган. Тарих саҳифалари Ватан озодлиги учун курашчиларнинг жасоратлари ҳақидаги ҳикояларга тўла. Табиийки, босқинлар воҳа иқтисодий ва маданий ҳаётига катта салбий таъсир кўрсатган. Олдинги асрларда бунёд этилган иншоотлар, санъат асарлари, китоблар йўқ қилинган. Аммо халқнинг бунёдкорлик қудрати яна янги мўъжизалар яратаверган.

Тарихчиларнинг фикрига кўра, милодий III–VI асрларида Кеш ва Нахшаб ягона ҳудуд ичида бўлган ва Кешдаги ҳукмдорлар томонидан бошқарилган. Аммо VI–VII асрларда у иккита мустақил ҳудудга – Кеш ва Нахшаб вилоятларига бўлинган. Ҳаётининг даврада зарб этилган тангалар ҳам буни тасдиқлайди. Ўзбекистон тарихи музейи хазинасида бир томонига Нахшаб ҳукмдорининг тасвири, иккинчи томонига эса шерга найза санчиб турган паҳлавоннинг бўртма шакли туширилган 14 та мис танга сақланади. Жаҳондаги машҳур музейларда ҳам Нахшабда зарб қилинган тангалар мавжуд.

Самарқандда қоғозсозлик саноатининг вужудга келиши (VIII аср) Қашқадарё воҳасида илм ва маданият ривожига катта туртки берганлиги ўз-ўзидан равшан. Кейинги асрларда бу ердан кўшлар шоир ва олимлар етишиб чиққанлиги фикримиз далили бўла олади. Афсуски, уларнинг кўпчилиги ижоди бизгача етиб келмаган. Айрим тазкиралардагина уларнинг номлари ва асарларидан баъзи парчалар сақланиб қолган.

VIII аср охири ва IX асрнинг бошларида Насаф ва Кешда йирик ҳадисшунослик ва фикршунослик мактаблари вужудга келади. Бу мактабларда ислом оламининг турли мамлакатларидан келган талабалар билим олганлар. X асрда Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Тадений, Ҳаммад ибн Шокир ан-Насафий, Абдулмўмин ибн Халаф ан-Насафий, ал-Лайс ибн Наср ал-Кожарий, XI асрда

Абдулазиз ибн Муҳаммад ан-Нахшабий, Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Баладий, ал-Ҳасан ибн Али ал-Ҳаммадий ан-Нахшабий каби олимлар бутун ислом оламида шуҳрат топган эдилар.

Насаф ва Кеш алломалари IX–X асрларда анъанага кўра араб тилида ижод қилган бўлсалар, XI аср охири ва XII аср бошларида ўз асарларини форс тилида ёза бошлайдилар. XIV асрдан эътиборан ва айниқса, Амир Темур салтанатидан бошлаб туркий тилда ёзиш имконияти пайдо бўлди. Темурий шаҳзодалар ижод аҳлини ўз она тилларида ёзишга даъват этдилар, ўзлари ҳам туркий тилда асарлар битдилар. Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асари ана шу ижтимоий талаб заминида яратилган эди. Аммо амалда араб ва форс тиллари ҳам қўлланилаверди. Овруполик ўрта аср сайёҳи Таверньенинг ёзишича, барча Шарқ мамлакатларида араб тили – Қуръон ва илм тили, форс тили – шеърий ва нафосат тили, туркий тил – сиёсат ва ҳарб тили сифатида машҳур бўлган.

Машҳур рус шарқшуноси Е.Э.Бертельс шундай деб ёзган эди: “XV асрдан бошлаб ўзбек тилидаги адабиётнинг юксалиши бундан буён форс ва тожик тилларидаги адабиёт Ўрта Осиёнинг фақатгина тожик аҳолиси мулки бўлиб қолганлигини асло англатмайди. Бу даврда ҳам форс тили ўзбекларнинг иккинчи адабий тили бўлиб қолаверди”.

Амир Темур ва темурий шаҳзодалар салтанати даврида Қашқадарё воҳасида илм-фан, маданият ва санъат гуркираб ривожланган. Гўзал меъморий обидалар барпо этилган, ободончилик ва фаровонликни таъминлаш йўлида кўпгина ишлар қилинган. Бунда жаҳоннинг турли мамлакатларидан олиб келинган илм ва санъат аҳлининг ҳам ҳиссаси қатта бўлган. Насаф ва кешликлар Амир Темур армиясининг ўзагини ташкил этиш билан бирга, илм, фан, адабиёт, дипломатия равнақига ҳам муносиб улуш қўшганлар.

Қашқадарё воҳасидан чиққан кўпгина адиб ва уламолар турли йилларда пойтахт бўлган Бухоро ва Самарқандда, айримлари ҳа тақдир тақозоси билан Ҳиндистон, Эрон, араб давлатлари ва Румда(Туркия) яшаб ижод этганлар. Масалан, мўғуллар истило-

си даврида зиётиларнинг каттагина қисми Ҳиндистондан бошпа-на топган. Бухорода Субҳонқулихон ҳукмронлиги пайтида (1680-1702) ҳам насафлик ва кешлик бир қанча шоирлар Ҳиндистонга кўчиб кетган. Малехо Самарқандийнинг ёзишича, улар орасида Дастур Насафий, Насим Маҳрабий Насафий, Қадри Насафий, Ломеъ Насафий сингари шоирлар бўлган. Бобурийларнинг шеъ-рийат ва, умуман, маданиятга эътибори, ижод аҳлига ҳомийлиги ҳам бунга сабаб бўлганлиги аниқ. Амир Хусрав Деҳлавий, Мир-зо Абдулқодир Бедил сингари атоқли шоирларнинг ота-бобола-ри ҳам Қашқадарё воҳасидан бўлишган. Бедил бу ҳақда шундай сатрларни битган эди:

Рӯ ба ҳинд овардани соҳибдилон аз баҳри чист?

Рӯзгор оинаро муҳтожи хокистар қунад.

Мазмуни: Нозик қалб соҳибларининг Ҳиндистонга келиши боиси нима? Ахир, турмуш ойнани ҳам кулга муҳтож қилади-ку. (Яъни, орқа томони кулрангга бўялмаса ойна равшан бўлмай-ди.)

Истиқлол бизга ўз тарихимизни янада чуқурроқ ўрганиш, бой маданий меросимиздан баҳраманд бўлиш имконини берди. Ўнлаб машҳур алломаларимизнинг мақбаралари қайта қурилиб, номи ва асарлари халқимизга қайтарилди. Шулар қатори турли аср-ларда яшаган Насафий ва Кешийлар меросига ҳам қизиқиш орт-ди. Бунда Убайдулла Уватов, Поён Равшанов сингари олимлар-нинг илмий изланишлари самарали бўлаётганлигини алоҳида таъ-кидлаш зарур.

НАХШАБ – НАСАФ – ҚАРШИ

Қарши шаҳрининг македониялик Искандар юришларигача бўлган тарихи ҳақида маълумотлар жуда оз. Юнон тарихчилари воҳадаги икки шаҳар – Навтака ва Ксениппа ҳақида ёзиб қолдиришган. Тарихчилар улардан бири Кеш ва иккинчиси Нахшаб бўлса керак, деб тахмин қиладилар. Шаҳар дастлаб Қарши шаҳридан 5 километр узоқликда жойлашган Ерқўрғон харобалари ўрнида бўлган. Қадимшунос Р.Сулаймоновнинг ёзишича, Ерқўрғонни икки қатор мустаҳкам девор қуршаб турган. Қазималар натижасида шаҳарнинг биринчи девори милоддан аввалги VI асрларда тикланганлиги маълум бўлди. Искандарнинг юришидан кейинги даврда шаҳарнинг иккинчи ташқи девори қурилган.

Милодий VI асрнинг 60-йилларида Нахшаб шаҳри яқинида Турк хоқонлиги аскарлари билан Эфталит қўшинлари тўқнашди. Бу жангда Истами ябғу бошчилигидаги турк аскарлари ғолиб чиқадилар. Суғд, Хоразм, Уструшона, Фарғона ва Шош воҳалари хоқонлик таркибига киради. 567 йилда Истами ябғу сосонийларга қарши ҳужумни давом эттириб, Тоҳаристонни ҳам қўлга киритади. Суғд ҳам, Тоҳаристон ҳам шунгача Эфталитлар давлати таркибида бўлган. Олим Ф.Бобоёровнинг ёзишича, Турк хоқонлигининг бу ердаги ҳокимияти қарийб VIII асрнинг биринчи чорагигача давом этган.

Араблар истилосидан кейин Нахшаб араб тили талаффузига мослаштирилиб Насаф деб атала бошлайди. Ислом дини билан бирга араб тили ва маданияти ҳам кириб келади. Расмий ёзишмаларда суғд, хоразм, турк тиллари ўрнига араб тили қўлланила бошлайди. Халифаликнинг турли минтақалари ўртасида илмий ва маданий алоқалар кучаяди. Мовароуннаҳрлик талабалар Макка, Мадина, Бағдод, Марв каби шаҳарларга ўқиш учун борсалар,

бошқа минтақалардан бу ерга илм истаб келадилар. Буюк Ипак йўлида карвонлар тўхтовсиз қатнаб туради. Ана шу карвон йўлининг марказида жойлашган Насаф шаҳри ҳам мутгасил ривожланиб боради.

Солномаларда X–XI асрларда Насафнинг тўрт дарвозаси бўлганлиги ва улар Самарқанд, Кеш, Нажжория (Бухоро) ва Ғубдин дарвозалари деб аталганлиги ёзиб қолдирилган. Балх ва Термиздан Бухорога ва Самарқандга йўлга чиққан карвонлар албатта Насафда тўхтаб ўтган.

Мўғуллар истилоси пайтида шаҳар тамомила вайрон қилинган. Аммо Қашқадарё соҳилларидаги кўм-кўк водийлар ва атрофдаги чексиз адир ва чўллар катта кўшинни жойлаштириш ҳамда Хуросон ва Эронга ўтадиган йўлни назорат қилиш жиҳатидан қулайлиги туфайли Чингизхонга маъқул келган. Шу сабабли у 1220 йил ёзини Насафда ўтказди. Бу анъана кейинги йилларда ҳам давом эттирилди. Қарши мўғул лашкарбошилариининг қароргоҳига айлантирилди. Мўғул хонлари Кебекхон (1318-1326) ва Қозонхон (1347 йили ўлдирилган) бу ерда ўзлари учун сарой қурдилар. Шаҳардан 2 фарсах нарида қурилган Кебекхон саройидан шаҳарнинг ҳозирги номи пайдо бўлган. Тарихчиларнинг ёзишича, Қозонхон саройи шаҳардан ғарбга томон икки манзиллик йўлда тикланган бўлиб, Занжирсарой деб аталган. У 1387 йили Олтин Ўрда хони – Тўхтамиш аскарлари томонидан ёқиб юборилган.

Соҳибқирон Амир Темур ўзи таваллуд топган юртнинг ободлиги ва фаровонлиги йўлида кўп куч-ғайрат сарфлаган. Жумладан, 1365 ва 1385 йиллар қишини Қаршида ўтказган. Шаҳар қалъасини қайтадан тиклаган. Кейинги йилларда ҳам ободончилик ишларига, масжид ва мадрасалар, кўприклар қурилишига, янги сув иншоотлари барпо этилишига бош-қош бўлган.

XVI асрдан бошлаб Қарши Бухоро хонлигининг йирик шаҳарларидан бирига айланган. Эронликларнинг босқини, ҳокимият учун ўзаро жангу жадалларни кўрган шаҳар аҳлининг бу даврдаги ҳаёти кўшлаб тарихий солномаларда, Европа ва рус сайёҳларининг асарларида акс эттирилган. Сайёҳ А. Вамберининг ёзишича, шаҳарда 10 та карвонсарой ва анчагина бой бозор бўлган.

Қарши ҳунармандлари тайёрлаган буюмлар фақатгина Ўрта Осиёга эмас, Эрон ва араб давлатларига ҳам олиб кетилган. Масалан, пўлатдан ясалган ва дастаси олтин ҳамда кумуш билан зийнатланган пичоқлар чет элларда ўз нархидан уч-тўрт баробар қимматга сотилган.

Олима О.А.Сухарева 1958 йили “Бухоро хонлигидаги шаҳарлар тарихига доир” (1958) номли китобини эълон қилган эди. Унда Қарши ҳақида ҳам кўпгина маълумотлар бор. Жумладан, унда шундай сатрларни ўқиймиз: “Қарши Бухоро хонлигининг иккинчи сиёсий маркази эди: шаклланган анъанага кўра, бу ерда Бухоро тахти ворисининг қароргоҳи жойлашганди. Тахт вориси билан бирга Қаршида бек ҳам бўлиб, у жумладан, солиқ йиғиш ишларини назорат қиларди. 1894 йили Қарши вилояти Амир хазинасига 1 миллион 800 минг танга ёки 270 минг рубл йиғиб берди. Қарши вилояти манғит уруғи яшайдиган ҳудуд бўлиб, Бухоро амирларининг сўнгги сулоласи ҳам шу уруғга мансуб эди. Бухоро хонлигида ҳокимиятни эгаллашда бу сулола ҳамон ўз кучида бўлган қабила-уруғчилик анъаналарига биноан кўпчилик қисми Қарши ҳудудида яшаётган ўз уруғдошларининг мададига суянган эди”.

1916 йили Қаршида бўлган Л.А.Зиминнинг ёзишича, ўша пайтда шаҳарда 60-70 минг одам истиқомат қилган. “Шаҳарнинг фаровонлигига эса кенг миқёсли тижорат сабабчи. У буғдой, арпа, жун, ўсимлик ёғи, тери, қуруқ мева ва пахта билан савдо қилади”, дейди у.

ТАРИХИЙ МАНБАЛАР ГУВОҲЛИК БЕРАДИ

Қарши ўз тарихи давомида бир неча бор номини ўзгартирган. Ушнинг илк номи Нахшаб бўлган. Араблар истилосидан кейин шаҳар “Насаф” деб атала бошлаган. Тарихчиларнинг фикрига кўра, бу сўз Нахшаб номининг араб тили талаффузига мослаштирилган шаклидир. Аммо амалда иккала ном ҳам қўлланаверган. Турли асрларда ижод қилган Нахшабий ва Насафийлар номи фикрини тасдиқлайди.

Шаҳар тарихи ва унда яшаган алломалар ҳақида кўплаб асарлар ёзилиши қадимий манбалардан маълум. Абул Ҳорис Асад ибн Ҳамдамайқ ал-Варасиний ан-Насафийнинг (928 йили вафот этган) “Китоб муфаҳхрат аҳл Насаф ва Кашш” (Насаф ва Кеш аҳлининг ифтихорлари ҳақидаги китоб), Абу Саъд Абдурахмон ибн Муҳаммад ал-Астрободий ал-Идрисийнинг (милодий 1015 йили вафот этган) “Тарихи Насаф”, Абул Аббос ал-Мустағфирий Насафийнинг (961-1041) 2 жилдли муфасссал “Насаф ва Кеш тарихи” номли асарлари худди шу мавзуда бўлган. Афсуски, бу асарлар бизнинг давримизгача етиб келмаган.

Насаф шаҳри тарихи ва бу ердан етишиб чиққан алломалар меросини ўрганишда Абдулкарим ас-Самъонийнинг (1113-1167) “Ал-Ансоб” номли асари алоҳида ўрин тутади. Мазкур асар қисқартирилган ҳолда 2003 йили “Бухоро” нашриётида чоп этилди. Илгарироқ, яъни 1993 йили олим Ш. Камолитдинов ас-Самъоний ва унинг асари ҳақида йирик тадқиқот ишини эълон қилган эди. Илм оламида бу китобга бўлган қизиқиш бежиз эмас. Чунки унда мусулмон дунёсида, хусусан, Мовароуннаҳрда VIII–XII асрларда яшаб ўтган олимлар, адиблар ва шоирлар ҳақида бой маълумот бор. Унда Насафлик олимларга ҳам кенг ўрин берилган. “Насаф – Мовароуннаҳр шаҳарларидан. Аввалги номи – Нахшаб. Бу шаҳарда қарийб икки ой турдим ва у ернинг кўп олимларидан таълим олдим. Бу шаҳардан ўз фанининг кўп мутахассислари етишиб чиққанлар. Уларнинг саноғига етиш қийин”, деб ёзади ас-Самъоний.

Олимнинг қайд этишича, X–XII асрларда Насаф мусулмон оламидаги йирик шаҳарлардан бўлган. Ўша пайтда Мадина (йирик шаҳар) номи билан аталадиган 8 шаҳар мавжуд эди. Булар – Мадинаи мунаввара, Бағдод, Исфаҳон, Нишопур, Марв, Бухоро, Самарқанд ва Насаф. “Ал-Ансоб” китобида Насаф атрофидаги 50 дан ортиқ қишлоқ ва бу ерлардан етишиб чиққан 180 га яқин алломанинг номи қайд этилгани ҳам ўша пайтдаги тараққиётдан нишонадир.

Қашқадарё воҳасида яшаган алломалар ҳақидаги яна бир нодир асар – Нажмиддин Насафийнинг кейинги йилларда босилиб

чиққан “Самарқандия” китобидир. Унда ҳам ўнлаб Насафий, Косаний, Касбавий, Баздавий ва Кешийларнинг номлари зикр этилган. Бу асарлар Қашқадарё адабий ва илмий муҳити тарихини ўргатувчилар учун бой манба бўлиб хизмат қилади.

“ҚАРШИ” СЎЗИНИНГ МАЪНОСИ

Мўғул хонлари Кебекхон ва Қозонхон Насаф яқинида ўзлари учун сарой қурганлигини юқорида ёзган эдик. Машҳур шарқшунос олим, “Туркистон мўғуллар босқини даврида” деб номланган 2 жилдли муфассал монография муаллифи В.В. Бартольд шундай ётади: “Шаҳардан 2 фарсах нарида қурилган саройдан шаҳарнинг ҳозирги номи пайдо бўлган. Чунки “Қарши” мўғул тилида “сарой” демакдир”.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса “Бобурнома” асарида бу сўз яқинда шундай фикр билдиради: “Яна Қарши вилоятидиркум, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар. “Қарши” мўғулча отгур, гўрхонани мўғул тили билан “Қарши” дерлар. Голибо бу от Чингизхон таълимутидин сўнг бўлгондур”.

Яқин-яқингача илмий ва адабий жамоатчилик бу фикрларга асосланиб, “Қарши” сўзи мўғул тилидан олинган деб ҳисобларди. Аммо иккала муаллиф ҳам бу сўзнинг илдизлари, этимологияси билан қизиқмаган экан. Масалан, қадимги туркий ёзувлар асосида тузилган «Древнетюркский словарь» (1969) китобида “Қарши” сўзининг қуйидаги маънолари кўрсатилган:

1. Қарши – хон саройи, кўшк.
2. Қарши – қарама-қарши, зид.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғатит-турк»(1071-1072) асарида ҳам худди шу маънолар қайд этилган. Китобда келтирилган ишбу байт фикрни янада ойдинлаштиради:

Бу беклар эви оди қарши турур,

Бу қарши ичиндаки қарши турур.

Маъноси: Бу беклар уйининг оти қаршидур, аммо ичидагилар бир-бири билан қарама-қаршидир.

Демак, ўз-ўзидан равшанки, “Қарши” сўзи аслан туркий лугатдан олинган бўлиб, кейинчалик мўғул тилига ўтган. Чунки мўғул қабилалари ҳамиша туркий халқлар билан ёнма-ён яшаган. Чингизхон ҳукмронлиги даврида ҳам Мўғулистон ҳудудидаги аҳолининг тўртдан уч қисмини туркий халқлар ташкил этган.

Тарихий манбалардан маълумки, кейинги асрларда ҳам “Қарши” номи билан бирга “Насаф” ва “Нахшаб” атамалари ҳам қўлланаверган. Масалан, Е.К.Мейендорф ўзининг “Оренбургдан Бухорога саёҳат” номли китобида (1820-1821) шундай ёзади: “Қарши ёки Нахшаб – анчагина катта шаҳар. У асосий савдо йўлида жойлашган. Хирот ёки Кобулдан келаётган карвонларнинг бир қисми Қаршида тўхтайтиди, сўнгра Бухорога кирмай, Самарқандга йўл олади. Шунингдек, Бухориянинг жанубидан олиб келинадиган қундуз, тулки ва қоракўл терилари Қаршида омборларда сақланиб, сўнгра пойтахтда сотилади. Қаршидан кўплаб қуруқ мева, пахта, йигирилган ип, тамаки ва бир оз шойи олиб кетилади”.

БУЮК МАЪРИФАТПАРВАР НОМИ БИЛАН

Қарши шаҳрининг XX аср бошларидаги тарихи драматург, публицист, жамоат арбоби, жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий номи билан боғлиқ. Чунки шаҳар 1922-1937 йилларда унинг номи билан аталган.

Маълумки, Бехбудий янги усулдаги мактабларнинг фаол тарғиботчиси бўлган, ўзи мактаблар очиб, улар учун оммабоп дарсликлар ёзган, матбуотда эса долзарб мавзудаги мақолалари билан танилган. Унинг “Падаркуш” драмаси эса илк саҳна асари сифатида томошабинларнинг катта олқишига сазовор бўлган.

Бехбудий миллий озодлик ҳаракатининг ҳам етакчиларидан эди. Миллий давлатчилик сари илк ҳаракат бўлган Туркистон Мухторияти 1918 йили Шўролар томонидан ваҳшийларча бостирилади. Мухториятнинг ғоявий раҳбарларидан бири бўлган Бехбудий Шўролар тузумининг асл моҳиятини тушуниб етади. 1919 йилнинг эрта баҳорида у бир неча сафдошлари билан Озарбай-

жон ва Туркияга бориш учун яширинча йўлга чиқади. Аммо Шаҳрисабзда Бухоро амирлиги одамлари томонидан қамоққа олинади. Жаҳидларни ўз душмани деб билган Бухоро амири ҳукми билан Беҳбудий ўша йилнинг 25 март кuni Қарши шаҳрида қатл этилади. Бу машғум хабар бир йилдан кейингина Самарқанд ва Ташкентга етиб келади. Фитрат, Чўлпон, С.Айний ва бошқа шоирлар Беҳбудий ўлимига атаб марсиялар ёзадилар.

Кейинги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, миллий озодлик ҳаракатининг фаол иштирокчиси бўлган Беҳбудийнинг йўқотилишиди Шўролар ҳукуматининг қўли бўлган. Айни пайтда, Шўролар бу ноқеадан амирликка қарши халқ норозилигини кучайтириш максимали сифатида ҳам фойдаланганлар. Амирлик тузуми ағдарилгач, 1922 йилдан бошлаб Қарши шаҳри Беҳбудий номи билан аталган. Аммо зиёлиларга, ҳур фикрга қарши қатағонлар бошланган 1937 йили Шўролар ҳукумати Беҳбудий номи миллий озодлик курашчилари учун байроқ вазифасини ўташидан чўчиб, шаҳарнинг эски номини қайта тиклаган.

“ИЛМ ВА АДАБ ҚУББАСИ”

Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома” асарида Кешнинг қадимий тарихи ҳақида гапириб, шундай ёзади: “Баъзи китобда манқул турурким, Кеш шаҳри бурун уламои Ислоннинг ери эрмиш ва бузургвор муҳаддислардин уч имом анда ватан қилгон турурлар: бири Абу Муҳаммад (Абдуллоҳ ибн Абдулҳамид) ибн Наср (ибн Ҳумайд) Ал-Кашший ва яна бири (Абу Муҳаммад) Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ад-Дорамий ас-Самарқандий ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий разийаллоҳи анҳум. Ул миқошда олам аҳли масъала ва масоили диний учун атроф оламдин Кеш вилоятига келур эрмишлар... Бу жиҳатдин Кешни “Куббат ул илм ва адаб” лақаби бўлуб турур”.

Чиндан ҳам милодий IX – X асрларда Кеш йирик маданият марказларидан бирига айланган эди. Бу ердаги мадрасаларда машҳур уламолар дарс берарди.

Шаҳрисабз ўз тарихи давомида кўплаб босқинларни, тараққиёт ва таназзул даврларини бошдан кечирди. У милоддан ол-

динги 328 йилда македониялик Искандар томонидан босиб олинди. Юнон солномачиси Арриан Искандар бу ерда бир қишни ўтказганлиги ва Суғд ҳокими Оксиартнинг қизи Роксанага уйланганлигини ёзиб қолдирган.

Кеш милодий VI–VII асрларда Зарафшон ва Қашқадарё водийсини ўз ичига олган Суғд давлатининг марказий шаҳарларидан бири бўлган. Афсуски, милодий VIII асргача бўлган ёзма манбалар ниҳоятда кам сақланиб қолган. Юнон, хитой ва араб сайёҳларининг солномаларидагина Кеш ҳақида баъзи маълумотлар қайд этилган. Масалан, Хитойдан Ҳиндистонга йўлга чиққан буддавий қоҳин Сюан Цзянь милодий 629 йилда Кешда ҳам бўлган. Ўша даврда у анча ривожланган, каттагина шаҳар бўлган. Сайёҳ ўз хотираларида шаҳар билан боғлиқ кўпгина маълумотларни ёзиб қолдирган.

Араблар босқини даврида Кеш аҳли озодлик учун мардонавор жанг олиб борган. Тарихий манбаларга кўра, бир неча йил давомида қилинган ҳамлалар натижасидагина араблар уни эгаллашга муваффақ бўлганлар. Муқанна бошчилигидаги қўзғолон маркази ҳам шу ҳудудда бўлганлиги бежиз эмас.

1220 йилда бутун Мовароуннаҳр аланга ичида қолди. Мўғуллар босқини туфайли кўплаб нодир қўлёмалар, қадимий обидалар нобуд бўлди. Асрлар давомида шаклланган илм ва маданият марказлари инқирозга юз тутди. Илм ва санъат аҳллари қўшни Шарқ мамлакатларидан бошпана топдилар. Кеш шаҳри ҳам бундан мўстасно эмас эди.

Соҳибқирон Амир Темурнинг тарих саҳнасига чиқиши бутун Турон аҳлига нажот бағишлади. Айниқса, Шаҳрисабз ўз тараққиётининг юксак даражасига эришди. Бу ерда гўзал меъморий обидалар барпо этилди, ободончилик ва фаровонликни таъминлаш борасида катта тадбирлар амалга оширилди. Бу ҳақда Заҳиридиин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” асарида шундай ёзади: “Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йиғоч йўлдур. Самарқанд билан Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар. Сангтарошлик қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи

хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду були Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди. Олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуғ пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида таво-чи беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур. Мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур. Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир Мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири андадур”.

Бу даврда Кеш Мовароуннаҳрдаги йирик шаҳарлардан бирига айланади. “Бобурнома” да қайд этилишича, у қўрғонининг катталиги жиҳатидан минтақада Самарқанддан кейинги ўринда турган. Шаҳар қалъа девори ва хандақ билан мустаҳкамланган. Бу даврда Кешда бўлган Испания элчиси Клавихо ўз хотираларида шундай ёзади: “Ушбу шаҳар текисликда жойлашган. Унинг барча томонларидан кўплаб ирмоқлар ва каналлар оқиб ўтади, шаҳар кўп сонли боғлар ва уйлар билан ўралган”.

XVI асрда Шайбонийлар ҳокимият тепасига келгач, Темурийлар даврида бунёд этилган иншоотлар қаровсиз қолади, уларнинг баъзилари вайрон қилинади. Амирлар тўхтовсиз Шаҳрисабз устига юришлар қилар, орадан сал ўтмай вилоят яна бўйсунмаслик йўлини тутар эди. Биргина Амир Насрулло 20 йил давомида Шаҳрисабзга 30 мартадан ортиқ ҳужум қилган. Натижада, экин майдонлари пайҳон қилинган, обидалар, сув иншоотлари бузиб ташланган. Энг муҳими, ташқи тижорат йўллари тўсилиб қолган.

Аммо босқинлар, жангу жадаллар ҳам халқнинг илм ва маърифатга бўлган интилишини тўхтата олмаган. Бу ерда бир қанча мадрасалар ишлаб турган, шоирлар, хаттотлар, мўйқалам усталари, ҳунармандлар фаолият олиб борган. XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи ярмида Мулла Қурбон Хиромий, Фараҳ Шаҳрисабзий, Равнақий, Гулшаний, Фақирий, Мирзо Умрбоқий Шаҳрисабзий сингари шоирлар, Мирзо Юнус Шаҳрисабзий, Муҳаммад Юсуф Шаҳрисабзий, Имомуддин Шаҳрисабзий, Иброҳим Девона, Бобобек Иштибар, Абдумалик Шаҳрисабзий каби истеъ-

додли хаттотлар баракали ижод этганлар. Улар мумтоз адабиёт анъаналарини муваффақиятли давом эттирганлар.

Шўролар тузуми Шаҳрисабз аҳли бошига янги офатлар ёғдирди. Даҳрийликни шиор қилиб олган “қизил”лар илм-маърифатли кишиларни қатагон қилдилар, араб ёзувидаги барча китоблар ёндирилди. Шоир Мирзо Умрбоқий Шаҳрисабзий ўз хотираларида бу давр ҳақида шундай ёзади: “Кўк гумбаз масжиди қамоқхонага айлантирилди. Муллолар, ўқимишли одамларни келтириб қамай бошладилар. Мен яширинча Каттақўрғон шаҳрига қочиб кетдим. Аммо қизил аскарлар уйимни тинтув қилиб, неча йиллаб йиққан нодир қўлёзма асарларни олиб кетишибди. Аввал Каттақўрғонда, кейинроқ Самарқандда яшадим. Уй-жой, мол-мулким Шаҳрисабзда қолиб кетди. Аммо энг ачинарлиси, китобларимнинг йўқолгани эди...”

Шўролар даврида Шаҳрисабзда бўлганлар яхши билади, ўша пайтда шаҳардаги кўпгина зиёратгоҳлар ярим хароба аҳволга келган, баъзиларининг гумбазлари йиқилиб тушганди. Дор ут-тиловат ва Дор ус-сиёдат мажмуалари ўртасида пасқам уйлар, деворлар, қинғир-қийшиқ кўчалар бор эди. Бугун бу ерда икки мажмуани туташтирувчи равон йўлкалар, хиёбонлар барпо этилган. Умаршайх Мирзо мақбараси, Амир Темурнинг ўзи учун қурдирган сағанаси атрофи очилиб, мазкур иншоотларнинг пойдевори ўрни белгиланган. Илгари бу мақбара ва сағана харобалари тамомила тупроқ остида қолган, устида уйлар қурилиб кетганди. Қайси бир йили тепада ўйнаб юрган болалардан бирининг оёғи ногаҳон чуқурга тушиб кетади. Қадимшунослар текшириб, бу Амир Темур сағанасининг ер остки қисми эканлигини аниқлайдилар. Уйлар кўчирилиб, атроф текширилганда, Умаршайх Мирзо мақбарасининг қолдиқлари ҳам топилди.

Мустамлакачилик даврида олиб борилган сиёсатнинг асл мақсади халқни ўз тарихидан мосуво қилиш, унинг миллий ғурурини синдириш эди. Шу сабабли тарих сохталаштирилди, озодлик учун курашган халқ қаҳрамонлари, миллат етакчилари номига тақиб тамғаси урилди, муқаддас зиёратгоҳлар харобага айланди. Қабристонлар текисланиб, устига бинолар қурилди. Шаҳрисабздаги

воқса ягона эмас. Самарқанддаги машҳур Чокардиза қабристонини ҳам бинолар остида қолган эди. Имом Мотуридий юбилей муносабати билан қабристон ўрни ободонлаштирилиб, кўркам мақбара тикланганлиги аجدодларимиз хотирасини эъозлаш йўлидаги савоб ишларимиздан бири бўлди.

Ҳа, Шаҳрисабз тарихи гоҳида қувончли, гоҳида аянчли воқеаларга бой. Неча асрларни кўрган обидаларгина уларга гувоҳ бўлган. Бугун бу воқеалар бизга худди афсонадек туюлади. Зеро, истиқлол шаҳарнинг қадим шавкатини қайта тиклади, унинг аҳлига тинч ва осойишта ҳаёт бахш этди. Соҳибқирон Амир Темур олти асрдан кейин яна ўз туғилган тупроғига қайтди. Оқсарой олдида унинг муҳташам ҳайкали тикланди, шаҳар Амир Темур ордени билан тақдирланди.

Бугунги кунда Шаҳрисабз ўз тарихининг энг шонли саҳифаларига гувоҳ бўлмоқда. Шаҳардаги маҳобатли Оқсарой, ҳар бири ўнга хос Дор ут-тиловат, Дор ус-сиёдат, Гумбази сайидон сингари меъморий иншоотлар кўли гул усталар томонидан қайта таъмирланди ва ЮНЕСКО нинг Жаҳон мероси рўйхатига киритилди. Қадим Кешнинг бу халқаро ташкилот билан ҳамкорликда ўлказилган 2700 йиллик юбилейи тантаналари шаҳарни бутун жаҳонга танитди. Айни пайтда, у мамлакатимизда тарихнинг унутилган саҳифаларини тиклаш, аجدодлар меросини эъозлаш борасида амалга оширилаётган катта миқёсли ишларнинг яна бир намоёниши бўлди.

ТАЗКИРА – АЛЛОМАЛАР ЁДНОМАСИ

Қадимда алломалар ва буюк зотлар ҳақидаги маълумотларни тўплаш ва уларни китоб – тазкира шаклида ёзиш анъанаси кенг тарқалган эди. Босма нашрлар мавжуд бўлмаган даврда улуг аждодларимиз номи, уларнинг эзгу ишлари кўплаб тазкиралар орқали авлоддан авлодга ўтиб, бизнинг давримизгача етиб келган. Бугунги кунда ҳам улар тарихимиз ва маданиятимиз фидойилари бўлган илм аҳли учун муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Қашқадарёлик адиб ва уламолар ҳақидаги маълумотларни тўплаш фикри менда талабалик йиллари туғилган эди. Мумтоз

адабиёт вакиллари асарларини ва эски тазкираларни ўқиш жараёнида дуч келган Насафий ва Кешийлар номини алоҳида дафтарга қайд этиб қўяр эдим. Орадан анча йиллар ўтди, талайгина маълумот тўпланди. Қашқадарёлик олимларнинг кейинги йиллардаги топиламалари билан бирга уни яхлит китобча шаклида чоп этиш нияти пайдо бўлди. Мақсад – воҳада яшаб ўтган ижод ва илм аҳли ҳақида қисқача маълумот бериш ва кейинги тадқиқотлар учун замин яратиш.

Ушбу тазкира шу тариқа дунёга келди. Номи тазкирада зикр этилган алломалар аслида Қашқадарё воҳасининг турли шаҳар ва қишлоқларида таваллуд топган бўлишлари мумкин. Аммо воҳанинг икки йирик маданий марказида таълим олиб, анъанага кўра, ўз нисбаларига бу шаҳарлар номини қўшганлар.

Қашқадарё воҳаси қадимдан истеъдодларга бой. Минг йиллар давомида шаклланган оғзаки ва ёзма адабиёт анъаналари ҳамон барҳаёт. Мазкур китобчада бизнинг давримизгача воҳада яшаб ўтган алломаларнинг бир қисми номларинигина қайд этдик, холос. Ҳали тарихнинг чанг босган қатламларида ўнлаб алломалар мероси ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди. Уларни синчковлик билан ўрганиш мамлакатимиз тарихи ва маданиятининг янги саҳифаларини кашф этиш имконини беради.

НАСАФ ВА КЕШ АЛЛОМАЛАРИ

МУЪАЗ ибн ЁҚУБ ан-НАСАФИЙ

Абу Абдурахмон Муъаз ибн Ёқуб ал-Косоний ан-Насафий милодий IX асрда яшаган ислом олимларидан бири. Тарихчи ва таърихнавис Абдулкарим Ас-Самъоний (1113-1167) ўзининг “Китаб ал-ансоб” (“Насабнома китоби”) номли асарига ёзишича, у 834 йили ўз маблағи ҳисобидан Насафда жоме масжиди, сўфийлар учун рабат ва сув манбаи қурдирган. Айни пайтда, кўплаб шогирдлар етиштирган, ҳадисшунослик борасидаги изланишлари билан ҳам шуҳрат топган.

Самъоний унинг қабрини зиёрат қилган ва у қурдирган масжидда бўлган.

АБДУЛҲАМИД АЛ-КЕШИЙ

Шаҳрисабзлик йирик тилшунос, ҳадисшунос ва фикҳшунос олим. Тўлиқ исми Абу Муҳаммад Абдулҳамид ибн Хумайд ибн Наср ал-Кеший ал-Қураший. У “Ат-Тафсир” ва “Ал-Муснад” асарлари, араб тили грамматикасига оид уч китоб – “Китаб ала ҳуруф ал-муъжам” (“Ҳарфлар тўғрисида китоб”), “Ат-Тасариф” (“Турланиш”), “Китаб фаъалгу ва афъалгу” (“Феълнинг фаъала I ва 4 турлари ҳақида китоб”) муаллифидир.

Абдулҳамид ал-Кеший Кешда ҳадисшунослик ва фикҳшунослик мактабига ҳам асос солган. Жаҳоннинг турли мамлакатларидан келган талабалар ундан илм ўрганганлар. Бу ҳақда Нажмиддин Насафийнинг маълумотлари диққатга сазовор. “Кеш аҳли Мовароуннаҳрнинг бўлак шаҳарлари олдидан ул киши билан ифтихор қилур эди ва бунга улар ҳақли эди”, деб ёзади у “Самарқандия” китобида. Ал-Кешийнинг ўғли Муҳаммаднинг айтиши-

чи, Қутайба ибн Саид: “Агар Термизга борсангизлар Аҳмад ибн ал-Ҳасанининг этагидан маҳкам тутингизлар, агар Кешга борсангизлар, Абд ибн Ҳумайднинг этагидан маҳкам тутингизлар, агар Бухорога борсангизлар Абдуллоҳ ибн Абдурахмоннинг этагидан маҳкам тутингизлар ва агар Шошга борсангизлар Абдуллоҳ ибн Абу Аробанинг этагидан маҳкам тутингизлар, деб айтган экан”.

Нажмиддин Насафий алломанинг ўгли сўзларига асосланиб ёзишча, у асли Кеш қишлоқларидан бири – Ғазниёндан бўлган. Унинг отаси Ҳумайд ибн Наср Бағдодда туғилган экан. Чунки бобоси – Наср халифа Абу Жаъфар ал-Мансур (754–775) саройи кўриқчиларидан бири бўлган. Ўша пайтда кўпгина халифаларнинг кўриқчилари ва шахсий гвардияси туркий халқлар вакиллари билан бўлган. Хизмат муддати чўзилиб кетган Наср оиласини ҳам Бағдодга кўчириб олиб борган. Алломанинг отаси Бағдодда туғилиб ўсган, ҳар соҳада мукамал илм олиб, ўз даврининг етуқ кишиларидан бирига айланган. Ал-Кешийнинг ўгли Муҳаммад бобоси ҳақида шундай ёзади: “Ул киши ҳар соҳада – араб тили, аруз, назм ва бошқа илмлар бобида фосоҳат соҳибларидан эдилар, шунингдек, ул киши адиб, қори ҳам бўлиб, Қуръони Каримни ғоятда чиройли қироат қилур эдилар ҳамда одамларга ҳам уни тиловат қилмоқни ўргатур эдилар”. Табиийки, Ал-Кешийнинг машҳур уламо бўлиб шаклланишида отасининг ҳиссаси катта бўлган.

Абдулҳамид Ал-Кеший кўплаб мамлакатларда сафарларда бўлган. Абдураззоқ ибн Ҳумом ас-Санъоний, Мусо ибн Исмоил ат-Табузакий, Язид ибн Ҳорун сингари машҳур ҳадисшунослардан, Яман ва Ироқ аҳлидан ҳадислар тинглаган. “Мен ҳадис талабида (юртма-юрт кезиб юрган чоғларимда бировлар ерга ташлаган) қовун пўчоқларини териб ер эдим”, деган экан у. Бу гувоҳлик унинг илм талабида катта риёзатлар чекканлигини кўрсатади. Кейинги даврда яшаган Муслим ибн Ҳажжож ал-Кушайрий, Абу Исо Ат-Термизий, Ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Нуҳ ибн Суфён ас-Салмий ас-Самарқандийлар ундан ҳадислар ривоят қилганлар. Имом Ал-Бухорий ҳам “Ат-Тарих” асарларида Ал-Кеший ҳақида тўхталиб, ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Ас-Самъоний тазкирасида олимнинг 2 устози ва 14 шогирди ҳақида маълумотлар келтирган. Устозларидан бири Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ад-Доримий ал-Ҳофиз ас-Самарқандий бўлган (вафоти ҳижрий 255 – милодий 870 йил). Хотираси ниҳоятда кучли бу олим ҳадисларни ёддан билишда Имом Бухорийдан қолишмагани. Шу сабабли Абдулҳамид ибн Хумайд «Абдуллоҳ ад-Доримий бизнинг устозимиздир. Дунёда унингдек аллома мавжуд эмас», деб ёзган.

Абдулҳамид Ал-Кеший фикҳ, тилшунослик ва тафсирга оид жами 7 та асар ёзган. У ҳижрий 249 (милодий 864) йили вафот топган.

АБУ ТУРОБ НАХШАБИЙ

Абу Туроб Асқар бинни ал-Хусайн ан-Нахшабий ан-Насафий пири муршид даражасига эришган машҳур тасаввуф шайхларидан бири. У тахминан 806 йили Нахшаб шаҳрида туғилган. Бухоро ва Сарахс шаҳарларида таълим олган. Сўнгра кўплаб мамлакатларга сафар қилиб, машҳур тасаввуф шайхлари ва олимлар билан ҳамсуҳбат бўлган. Наҳл қилишларича, 40 мартаба ҳаж зиёратига пиёда борган экан. Шу сабабли у Шарқда сабр-бардошнинг юксак тимсолига айланган.

Фаридиддин Аттор ўзининг “Тазкират ул-авлиё” асарида у ҳақда шундай ёзади: “Шайх Абу Туроб Нахшабий, қоддасаллоҳу руҳаҳул азиз, валоят бодиясининг (даштининг) сайёҳи, замон денгизининг маллоҳи (кемачиси) эди. Хуросон тупроғидаги шайхларнинг улуғларидандир. Ҳар қачон муридларида бир ёмон иш кўрса, муридига бир нарса демас, ўзи тавба қилиб, истиғфор айтар эди. Айтар эдики, “Ул бечора бу балога мен туфайли йўлиқди”. Дарҳол Ҳақ таоло ўша муридга салоҳ (яхшилик) ато этар, мурид пушаймон бўлиб, тавба қилиб, истиғфор этар эди”.

Алишер Навоий ўзининг “Лисон ут-тайр” достонида Абу Туроб Нахшабий номини эҳтиром билан тилга олади ва у ҳақдаги бир ривоятни келтиради. Ривоятга кўра, Нахшабийнинг муридларидан бири зебу зийнатга бўлган майлини йўқота олмайди.

Кийган тўнидаги ямоқлари ҳам қизил, яшил, сариқ рангларда эди. Нахшабий пир сифатида унинг нафсини мағлуб қилиш учун турли оғир ишларни буюради. Аммо натижага эриша олмайди. Охири шундай юмуш буюради: мурид бир неча кун давомида қўйнинг қорин ва ичак-чавоқлари солинган саватни Қарши бозори ичидан олиб ўтиши керак. Мурид бу ишни адо этади ва худпарастлигидан асар ҳам қолмайди. Саватдан томган ифлос сувлар дастори ва тўнини расво қилади. “Бу машаққат унинг кибри ва нафсини ўлдирди”, дейди Навоий. Шундан кейингина муршид унинг покланишига рухсат беради.

Бу ҳикоя орқали Алишер Навоий бир томондан, Нахшабийнинг ўткир руҳшунос мутафаккирлигини кўрсатган бўлса, иккинчи томондан тасаввуфнинг муҳим шартларидан бири бўлган нафс ва кибри жиловлашнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини таъкидлаган.

Абу Туроб Нахшабийнинг кўплаб муридлари ва шогирдлари бўлган. Улардан бири – машҳур шайх Ҳамдун Қассордир. Авлиёларнинг ибратли ҳаёти ва ишлари ҳақидаги китобларда у ҳақда ҳам қизиқарли маълумотлар бор.

Абу Туроб Нахшабий тахминан 887 йили вафот этган. Фаридуддин Аттор у Басра шаҳрида дафн этилганлигини ёзади. Аммо баъзи маълумотларга кўра, қабри Қарши шаҳрида.

АБУЛ ҲОРИС ал-ВАРАСИНИЙ ан-НАСАФИЙ

Тарихчи ва ҳадисшунос олим Абул Ҳорис Асад ибн Ҳамдавайҳи ал-Варасиний ал-Насафий Насаф вилоятининг Варасин қишлоғида туғилган. Ас-Самъоний у ҳақда шундай ёзади: «Бу киши муҳаддис, чиройли тасниф қилувчи олимлардан бўлиб, Насаф шаҳрининг ифтихори эдилар. Насаф аҳли у киши номини фахр билан тилга олар эди. Бу киши уйларида кўп чиқмас эдилар. Агар чиқсалар ҳам қўлларида сиёҳдон, қалам ва дафтар бўлар эди».

Олим талабалик йилларида Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий, Туфайл ибн Зайд ат-Тамимий, Мусанно ибн Иброҳим ал-Ғубди-

ний сингари ўз даврининг машҳур шахсларидан таълим олган. Ҳар томонлама чуқур билим олиб, тарих ва филология соҳаларида кўпгина асарлар ёзган. Ас-Самъоний улардан бир қанчасининг номини тилга олади. «Ал-Бўстон», «Ал-Ажойиб», «Ахбор ал-Ҳасан ва ал-Ҳусайн», «Ал-Мақтал» (“Жангнома”) ва “Китаб муфаккириг аҳл Насаф ва Кашш” (“Кеш ва Насаф аҳлининг ифтихорчирин”) номли асарлари шулар жумласидан. Сўнгги асари мазкур шаҳарлар тарихи ва машҳур шахсларига бағишланган. “Китаб ан нас саб” (“Нисбалар ҳақида китоб”) деб номланган асари эса филологияга оид бўлган. Афсуски, бу асарлар бизнинг давримизгача етиб келмаган. Олимнинг Насафда ва Мовароуннаҳрнинг кўпгина шаҳарларида шогирдлари бўлган.

Асад ал-Варасиний ал-Насафий милодий 928 йили вафот этган.

АБУЛМУТЕЪ МАҚҲУЛ ан-НАСАФИЙ

Абулмутеъ Макҳул ибн Фазлуллоҳ ан-Насафий арабийнавис шоир, адиб ва файласуфлардан биридир. У “Китоб фи фазли субҳон Аллоҳ” (“Субҳон Аллоҳ сўзининг фазилатлари ҳақида китоб”), “Китоб фи-т тасаввуф” (“Тасаввуф ҳақида китоб”), “Ал-луълуйот фи мавоиз” (“Мулклар марвариди”) сингари асарлар ёзган. Сўнгги асари бизнинг давримизгача етиб келган. 153 бобдан иборат китобда панд-насиҳатлар, ҳадислар ва Насафийнинг ўзи ёзган шеърлар жамланган.

Мазкур асарнинг 1835 йили Маҳмуд ибн Ҳасан ибн Қози Ораж томонидан форс тилига қилинган таржимаси Санкт-Петербургдаги М.Е.Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонанинг Шарқ кўлёмалари бўлимида ПНС-18 рақами остида сақланмоқда. У хаттот Муҳаммад Шариф ибн Мир Солиҳ Қоратоғий томонидан кўчирилган. Асарнинг 1868 йили китобат қилинган ўзбекча таржимаси ҳам ушбу кутубхонада сақланмоқда. Форсча таржиманинг бир нусхаси ЎзФА Шарқшунослик институтининг кўлёмалар жамғармасида ҳам мавжуд (ашёвий рақами 2662/1).

Абулмутеъ Макҳул ан-Насафий милодий 930 йили вафот этган.

МУҲАММАД НАХШАБИЙ

Иккинчи Наср ибн Аҳмад Сомоний (914-943) даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда фаолият олиб борган шоир, файласуф ва давлат арбоби.

Маълумки, Сомонийлар даврида Бухоро йирик маданий ва илмий марказлардан бирига айланган эди. Саройда ва ундан ташқарида ҳам шоир ва олимларнинг анжуманлари, қадим Юнон фалсафасига оид баҳслар бўлиб турарди. Ўша даврда яшаган Абу Абдулло Рудакий ва унга замондош 70 дан ортиқ шоирнинг номи ва асарлари ҳақида маълумотлар бор. Сарой аъёнлари орасида таниқли файласуф, ўзининг билими ва қобилияти билан вазир даражасига кўтарилган Муҳаммад бинни Аҳмад Нахшабий ҳам бор эди. У Қарматийларнинг диний-сиёсий таълимотини қабул қилган ва унинг Мовароуннаҳрдаги раҳбарларидан бирига айланган эди.

Маълумки, исмоилийлик ва унинг бир тармоғи бўлган Қарматийлик таълимоти IX–XI асрларда Шарқда кенг тарқалган. Мисрда Фотимийлар халифалиги ва Баҳрайндаги Қарматийлар давлати уларнинг марказлари эди. Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам Қарматийларнинг кўплаб издошлари бор эди. Ибн Сино, Рудакий, Умар Хайём, Носир Хусрав каби машҳур алломалар ҳам бу таълимот таъсирида бўлганлар. Чунки Қарматийлик ерга жамоа эгаллигини, умумий (қуллардан ташқари) тенглик ғояларини тарғиб қилар, деҳқонлар, ҳунармандлар ва зиёлилар орасида кенг тарқалганди. Аббосий халифалар сиёсатидан, мавжуд маҳаллий тартиблардан безган халқ озодлик ва тенгликка эришиш йўлини ана шу ҳаракатда кўради. Бу ҳаракат нуфузи шу даражага етадики, амирлар, вазирлар, ҳатто Наср ибн Аҳмад ҳам унга мойиллик билдиради. Бу ҳақда Низомулмулк ўзининг “Сиёсатнома” асарида шундай ёзади: “...Хуросон амири (Наср ибн Аҳмад) уни ўзига яқин тутарди. Муҳаммад Нахшабий ҳам ўз сўзини унга ўтказарди... Наср ибн Аҳмад уни ҳурматлар, бир лаҳза ҳам усиз туролмасди. Охири Муҳаммад Нахшабий Наср ибн Аҳмадни ўз мазҳабига даъват этади. Ўзи вазирликка кўтарилади. Подшоҳ ҳам унинг айтганини қиларди...”

Аmmo Қарматийлар мавқеи ва Нахшабийнинг нуфузи ортиб боришидан ташвишга тушган айрим сарой аъёнлари ва мутаассиб руҳонийлар фитна уюштирадилар. Нахшабий ва унинг тарафдорларини шиаликда айблайдилар. Бундан фойдаланган валиаҳд Нуҳ ибн Наср ҳокимиятни қўлга олади. У ўз отасини зиндонга ташлайди. Халқ ва лашкар орасидаги Қарматий мазҳаб кишиларнинг барчаси битта-битта тутиб ўлдирилади, мол-мулклари талон-торож этилади. Шоир Абу Абдулло Рудакийнинг кўзига мил тортиб, кўр қиладилар. Муҳаммад Нахшабий ҳам ана шу қатли олда ҳалок бўлади.

АБУ УСМОН ан-НАСАФИЙ

Абу Усмон Саид ибн Иброҳим ан-Насафий таниқли тилшунос ва адабиётшунос олим бўлган. Унинг “Ал-адаб ва ш-шиър” (“Адабиёт ва шеърят ҳақида китоб”) асари машҳур эди. Милодий 952 йили вафот этган.

ҲУСАЙН ибн ХИЗР НАСАФИЙ

Милодий X асрнинг охири ва XI асрнинг бошларида яшаган олим, фақиҳ. У дастлаб Насафда, сўнгра Бухорода таълим олган. Бир муддат Бағдодда яшаган. Сўнгра Бухорога қайтиб, мударрислик қилган ва илм билан шуғулланган. Бир қатор китоблар ёзган. Деҳхудонинг «Луғатнома»сида «Ал-фавоид вал-фатови» номли асари борлиги қайд этилган.

Ҳусайн ибн Хизр Насафий ҳижрий 424 (милодий 1033) йили вафот этган.

АБУЛ АББОС ЖАЪФАР ан-НАСАФИЙ

Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мустағфирий ан-Насафий милодий 962 йили Насаф шаҳрида туғилган. У фикҳ ва ҳадисшуносликда, тарих ва филологияда кенг қамровли билим соҳиби бўлган. Олим турли мавзулардаги 10 дан ортиқ китоб, жумладан, “Насаф ва Кеш тарихи” номли 2 жилдли муфассал асар муаллифидир. Афсуски, бу китоб бизгача етиб келмаган. Ас-

Самъонийнинг ёзишича, бу асарда X–XII асрларда Насаф ва Кешд яшаган машҳур олим, шоир ва дин арбоблари ҳақида қимматли маълумотлар бўлган. Муаллиф уларни 80 тоифага бўлиб тасвирлаган.

Ас-Самъоний ўзининг «Китоб ал-Ансаб» асарини ёзишда “Насаф ва Кеш тарихи” китобидан унумли фойдаланган, ундан parchalar келтирган. Шунингдек, олим ва тарихчининг 18 устози ва шогирди ҳақида маълумот берган. Жумладан, у шундай ёзади: «Абул Аббос ал-Мустағфирий ан-Насафий кўп ҳадислар жамлаганлар. Ўз даврларида Мовароуннаҳрда бу кишидай ҳадис жамловчи ва тасниф қилувчи ҳамда ҳадисларни яхши тушунувчи муҳаддис йўқ эди... Қабрлари Насафнинг водий тарафида бўлиб, уни зиёрат қилганман».

Абул Аббос Жаъфар ан-Насафий Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарлари бўйлаб кўплаб сафарлар қилган. Марв, Сарахс, Нишопур, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида яшаган. 987 йилда, яъни 26 ёшида Насафнинг жомеъ масжидида ваъзлар ўқиган. Умрининг охирларида эса Насафнинг бош воизи вазифасида бўлган.

Олимнинг қуйидаги асарлари манбаларда қайд этилган: «Китоб ал-вафо» (“Вафо ҳақида китоб”), «Китоб далоил ан-нубувва» (“Пайғамбарлик далиллари китоби”), «Китоб ад-давоот» (“Дуолар китоби”), «Китоб хутаб ан-набий» (“Пайғамбар хутбалари китоби”), «Китоб тибб ан-набий» (“Пайғамбар табobati китоби”), «Китоб тарих Самарқанд» (“Самарқанд тарихи ҳақида китоб”), “Китоб аш-шеър ващ-шуаро” (“Шеърят ва шоирлар ҳақида китоб”). Бу асарлар унинг улкан истеъдоди ва билим доирасидан далолат беради. Афсуски, бу асарларнинг кўпчилиги бизгача етиб келмаган. Аммо “Китоб тибб ан-набий” асари Техронда нашр этилган.

Абул Аббос Жаъфар ан-Насафий 1041 йили вафот этган.

АБДУЛАЗИЗ ан-НАХШАБИЙ

Абу Муҳаммад Абдулазиз ибн Муҳаммад ал-Устуғдодизий ан-Нахшабий 1018 йили Насафдан 4 фарсах узоқликдаги Устуғдодиза қишлоғида туғилган. Ҳадисларни тўплашдаги қобилияти туфайли “Ҳофиз ал-ҳадис” (ҳадисни ёддан билувчи) унвонига сазо-

булган. Ас-Самъонийнинг ёзишича, у илм талабида Ироқ, Хижоз, Шом ва Мисрда бўлган, саҳиҳ ҳадисларни чиройли насх кўшиги ёзиб олган ва тўшлаган. Насафда отаси ва Абул Аббос Жаъфир ан-Насафийдан, Самарқандда Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Журжонийдан, Бухорода Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Варроқдан, Марвда Абул Қосим Ҳасан ибн Исмоил ал-Мидмудийдан, Маккада Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Али ал-Азһийдан, Бағдод, Шероз, Байт ул-Муҳаддас, Миср, Искандария ва Қўннинг мўтабар уламоларидан таълим олган. Исфаҳон шаҳрида бир муддат яшаб турган. Сўнгра Насафга қайтиб, мударрилик қилган.

Устозларидан бири, ҳамқишлоғи – Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Устуғдодизий шайх ва адабиётшунос олим сифатида ном қозонган. Султон Маҳмуд Фазнавий бу шахсни ўз саройига таъин қилган. Олим Фазна шаҳрига бориб, султоннинг фарзандларига адабиёт илмидан сабоқ берган. Сўнгра катта обрў-эътибор билан Насафга қайтиб келган.

Олимнинг отаси – Абу Бакр Муҳаммад ибн Осим ал-Устуғдодизий ҳам таниқли фақиҳ ва муҳаддис бўлган. Ўғлининг ҳар томонлама билимли ва комил шахс бўлиб етишишига катта ҳисса қўшган. Олим Абу Тоҳир ан-Насафий бу шахснинг шогирдларидан биридир.

Абдулазиз ан-Нахшабий 1066 йили Насафда вафот этган.

АБДУЛАЗИЗ ал-ҲАЛВОНИЙ

Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Наср ибн Солиҳ шамс ул-аймма ал-Ҳалвоний XI асрда яшаган машҳур олим. Унинг фикҳга оид «Ал-Мабсут» номли асари ўз даврида жуда машҳур бўлган.

Ал-Ҳалвоний дастлаб Бухорода машҳур олим Хизр ан-Насафийдан фикҳ илмидан сабоқ олган. Ўз устида ишлаб ва узоқ мамлакатларга сафар қилиб, бой билим ва тажриба тўшлаган, шамс ул-аймма (имомлар қуёши) деган юксак эътирофга сазовор бўлган. Қўнлаб шогирдлар етиштирган. Ас-Сарахсий, фахрул-ислом ал-Ибдавий ва унинг биродари Абул Йуср ал-Паздавий, Аз-Заранкирийлар ундан таълим олиб, етук олимлар бўлиб етишган.

Абдулазиз ал-Ҳалвоний фаолияти Қорахонийлар ўз пойтахтини Ўзгандан Самарқандга кўчирган пайтига тўғри келди. Ҳанафий мазҳаби уламолари ҳукмдорларнинг баъзи ишларини танқид қилар, уларни ислом дини арконларига риоя қилишга чақирар эдилар. Ал-Ҳалвонийнинг жиддий танқидлари ҳокимият вакилларига ёқмай қолади ва у Кеш шаҳрига сургун қилинади.

Ал-Ҳалвоний таҳаллуси олимнинг ота касби ҳолвачилик бўлганлигидан далолат беради. Тарихий манбаларда унинг 1056 йили Кешда вафот этганлиги, сўнгра Бухорога келтириб дафн этилганлиги ёзилган. Аммо кейинги изланишлар олимнинг мақбараси Қарши туманидаги Қовчин қишлоғида эканлигини кўрсатди. Илмий фаолияти кўпроқ Бухорода кечганлиги учун ал-Ҳалвоний номига ал-Бухорий нисбасини ҳам қўшиб ёздилар.

АБУЛҲАСАН ал-БАЗДАВИЙ

Ҳадисшунос ва ҳанафий мазҳабининг таниқли фикҳшуноси, Мотуридия мактабининг йирик вакили Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Баздавий ан-Насафий 1009 йили Насаф яқинидаги Базда (Пазда) кўрғонида туғилган. У фикҳ бўйича 6 та асар ёзган, Самарқанд мадрасаларида мударрислик қилиб, кўплаб шогирдлар етиштирган. Олимнинг “Канз ул-вусул ила маърифат ул-усул” асари “Усули Баздавий” номи билан мащҳур бўлган. Мусулмон қонунчилиги асослари ҳақидаги бу китоб Шарқда кенг тарқалган, унга кўплаб шарҳлар битилган. Шу сабабли «Фақиҳу Мовароуннаҳр» (“Мовароуннаҳр фақиҳи”) ва «Устоз ал-аимма» (“Имомларнинг устози”) унвонларига сазовор бўлган.

Ас-Самъоний олимнинг ўғли Ҳасан ибн Али ал-Баздавийдан сабоқ олганлигини таъкидлайди. Олимнинг биродари Абул Йўср Муҳаммад ал-Баздавий ҳам таниқли фақиҳ бўлган. «Қози ас-садр» (“Қозиларнинг пешвоси”) номи билан танилган бу зот Бухоро мадрасаларида фикҳ ва имлодан дарс берган. Унинг ўғли Абул Маолий Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Баздавий Марв шаҳрида қозилик қилган. Баздавийнинг шогирди – Абу Бакр Муҳаммад бин Аҳмад ас-Самарқандий эса фикҳ бўйича бир неча китоб ёзган.

Ибн-Миддин Насафийнинг ёзишича, Абул Ҳасан ал-Баздавий 482 (милодий 1089) йили Кеш шаҳрида вафот этган. Чунки у ҳам устози Ал-Ҳалвоний сингари ҳокимият вакиллариининг қарши ишларини жиддий танқид қилган ва шу сабабли Кеш шаҳридан сургун қилинган эди. Олимнинг жасади Самарқандга олиб келиниб, Чокардиза қабристонига дафн этилган.

АБУЛ МУЪИН ан-НАСАФИЙ

Мотуридия калом мактабининг атоқли намояндаларидан бири, буюк олимлар оиласига мансуб йирик фақиҳ Абул Муъин ан-Насафий Муҳаммад ибн Муътаммид ибн Макхул ибн ал-Фазл ан-Насафий 1037 йили Насаф вилоятининг Ибсан (ҳозирги Қовчин) шаҳрида туғилган. Унинг катта бобоси Макхул ан-Насафий (о.ф. 930 й.) ал-Мотуридийнинг шогирдларидан бўлган. Бобоси Муътаммид ибн Макхул ан-Насафий эса отаси даражасида шуҳрат топмаган бўлса-да, ҳанафийлар орасида катта обрўга эга эди. Абул Муъин уларнинг ишини давом эттирган.

Манбаларда Абул Муъин узоқ муддат Бухоро ва Самарқандда ишаб, ижод этганлиги айтилади. Фатхуллоҳ Хулайф Абул Муъинни “Мотуридия калом мактабини ҳимоя қилиб турувчи буюк шахс” деб таърифлайди.

Олим 15 га яқин асар ёзган бўлиб, уларнинг аксарияти калом илмининг турли масалаларига бағишланган. “Ал-Умда фи усул ал-фиқҳ” (“Фикҳ усулидаги устун”), “Баҳр ал-калом фи илм ал-калом” (“Калом илми денгизи”), “Табсират ал-адиллати фи илм ал-калом” (“Калом илмида далиллар тилга кирганда”), “Ат-тамҳид ли-қавоид ал-тавҳид фи илми калом” (“Калом илмидаги тавҳид қоидалари учун китоб”), “Ал-олим вал-мутааллим” (“Устоз ва шогирд”), “Манноҳиж ал-аймма фил фуруъ” (“Фуруъ илмида олимлар йўли”), “Муътақидот” (“Эътиқодлар”) каби асарлари шулар жумласидан.

Абул Муъин ан-Насафийнинг “Баҳр ал-калом фи илм ал-калом” асари калом илми бўйича ал-Мотуридия мактабининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли, у ўрта асрларда кўплаб қўлёзмаларда тарқалган. Бугунги кунда унинг қўлёзми нусхалари Дубай, Дамашқ, Бағдод, Қоҳира ва Искандария

шаҳарлари кутубхоналарида сақланмоқда. Асар 1886 йили Бағдодда, 1908 йили Қоҳирада чоп этилган. Айни пайтда, асрлар давомида унга бир қанча шарҳлар битилган.

Аллоганинг машҳур асарларидан бири – “Табсират ал-адиллати фи илм ал-калом” Имом Мотуридий ва Самарқанд калом илми мактаби ҳақида маълумот беради. Китобда Мотуридийнинг бу фандаги хизматларига юксак баҳо берилган ва ёзган асарлари шарҳланган. Олим Убайдулла Уватовнинг таъкидлашича, мазкур китобда ал-Мотуридий таълимоти ниҳоят даражада мукамал ва тушунарли тарзда баён этилган. Шу сабабли у асрлар давомида калом илми бўйича асосий қўлланмалардан бири сифатида эъзозлаб келинган.

Бугунги кунда асарнинг мўътабар қўлёзмаларидан бири Мисрнинг Искандария шаҳри кутубхонасида сақланмоқда. У 1269 милодий йилда Муҳаммад ибн Ҳасан ибн ал-Ҳусайн исми ли хаттот томонидан Бухорода кўчирилган. Қоҳирадаги “Дор ул-кутуб ал-Мисриййа” ва машҳур ал-Азҳар университети кутубхоналарида асарнинг яна уч нусхаси мавжуд. Араб тилини ўрганиш бўйича Француз илмий институти тадқиқотчилари мазкур нусхалар асосида Дамашқ шаҳрида бу йирик асарни (минг саҳифадан ортиқ) 1990 ва 1993 йилларда икки жилд ҳолида чоп этдилар.

1986 йили Абул Муъин Насафийнинг калом илмига оид яна бир асари – “Ат-тамҳид ли-қавоид ат-тавҳид фи илми калом” Қоҳирада нашр этилганлиги араб дунёсида аллома меросига қизиқиш катта эканлигидан далолат беради. Бу асарнинг 1273 йилда кўчирилган нусхаси Ўз ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Абул Муъин ан-Насафий ҳижрий 508 йили (милодий 1115) 70 ёшида вафот этган. Қабри ҳозирги Қарши туманидаги Қовчин қишлоғида.

АБУ БАКР МУҲАММАД ал-БАЛАДИЙ

Машҳур муҳаддис олим Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Баладий Насаф шаҳрида таваллуд топган. У ҳақда ас-Самъоний шундай ёзади: « Бу киши ҳақида Бухоро, Самарқанд, Насаф ва

Моймаргда менга 20 дан ортиқ киши маълумот берди. Невараларини тахаллусларининг мазмунини сўрадим. «Катта бобом Абу Наср Ҳамонларида аксарият уламолар Насафнинг қишлоқ ва туманларидан эдилар. Бобом эса шаҳар аҳлидан бўлганлар. Шунини учун «Ал-Баладий» тахаллуси билан танилганлар», деб жавоб берди».

Олимнинг бобоси машҳур қози ва муҳаддис, невараси Абу Наср Аҳмад ибн Абдулжаббор ал-Баладий эса Насафнинг таниқли олими бўлган. Ас-Самъоний ундан таълим олган.

Муҳаммад ал-Баладий 1111 йили вафот этган.

НАЖМИДДИН АБУ ҲАФС УМАР ан-НАСАФИЙ

Ўз даврининг қомусий олими, шоири, муаррихи, фикҳшуноси Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ан-Насафий ҳижрий 461 йили (милодий 1069) Насаф шаҳрида туғилган. Ёшлигида ўз даврининг машҳур алломаларидан таълим олган. Улар орасида Абул Йуср Муҳаммад ал-Баздавий, ан-Ҳасан бинни Абдулмалик ан-Насафий, Муҳаммад бинни Аҳмад ал-Моймарғий ан-Насафий, Исмоил бинни Муҳаммад ан-Нуҳий ан-Насафий, Ёқуб бинни Муҳаммад ан-Нуҳий ан-Насафийлар бор эди.

Нажмиддин ан-Насафий асосан Самарқандда яшаган ва илм қисмида мударрислик билан машғул бўлган. Пойтахт шаҳардан фақат бир марта четга чиққан – 1113-1114 йиллари Маккага ҳаж зияратига бориб келган. Олимнинг исмига баъзан “ал-Мотуридий” нисбаси ҳам қўшиб айтилади. Чунки у Мотуридия калом мактабининг машҳур вакили ва тарғиботчиларидан бири, Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг устози бўлган.

Нажмиддин ан-Насафий фаннинг турли соҳаларига оид 100 дан ортиқ асар ёзган. Айниқса, у фалсафа ва ислом дини масалаларига доир асарлари билан кенг танилган. Шулардан 10 га яқини бизнинг давримизгача етиб келган. Мазкур асарларидан бири “Манзумот ан-Насафия фи-л хилофият” (“Келишмовчиликлар

ҳақида ан-Насафий манзумаси”)дир. Шеърӣй шаклда, арузнинг ражаз баҳрида ёзилган бу китобда мазҳаблар ва улар ўртасидаги мунозарали масалалар ҳақида фикр юритилган.

Нажмиддин ан-Насафийнинг ислом қонуншунослигига оид яна бир асари “Ақоид ан-Насафий”дир. Бу асарга Амир Темур даврида яшаган машҳур олим Саъдуддин Тафтазоний 1367 йилда батафсил шарҳ ёзган. Мазкур асар Бухорода Субҳонқулихон даврида номаълум котиб томонидан кўчирилган (1702) ва форстожик тилига таржима қилинган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида олим асарларининг турли даврларда кўчирилган нусхалари ва бошқа тилларга қилинган таржималари сақланмоқда. Шундай асарлардан бири “Матлаъ ан-нужум ва мажмаъ ал-улум” (“Юлдузларнинг чиқиши ва фанлар мажмуаси”)дир. Яна бир асари – “Шарҳ ал-ғариб” араб тили лексикасига бағишланган бўлиб, талабаларга қўлланма сифатида тайёрланган. Мазкур асарнинг уч қўлёзма нусхаси бизнинг давримизгача етиб келган.

Насафлик алломанинг “Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд” (“Самарқанд уламолари зикрида қанддек ширин китоб”) номли асари ўз даврида ниҳоятда машҳур бўлган. Чунки унда Самарқанд тарихи, унинг суғорилиши ва атрофидаги қишлоқлар ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган. Айни пайтда, унда Тоҳир ибн ал-Хусайн ан-Насафий ал-Майтманоний, Тоҳир ибн Муҳаммад ан-Насафий ас-Сўфий, ал-Хидр ибн Муҳаммад ан-Насафий сингари машҳур ҳадисшунос ва фикршуносларнинг таржимаи ҳолларига оид маълумотлар келтирилган. Алломанинг шогирди Абул Фазл Муҳаммад ибн Абдулжалил ас-Самарқандий бу асарни қисқартирилган ҳолда форсий тилга таржима қилган. Кейинги асрларда ҳам унинг бир неча таржималари яратилган. Уларнинг бир қисми Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Мазкур асарнинг бир қисми 1906 йилда рус тилида, бошқа қисми эса 1955 йилда Техронда форс тилида чоп этилган.

Ас-Самъоний Нажмиддин ан-Насафийнинг яна бир асари – “Ужалат ан-Нахшабий ли дайфи-хи ал-Мағрибий” (“Нахшабий-

нинг мағрибдан келган меҳмон учун шошилинич ёзган китоби”) ҳақида маълумот берган. Бу асар Мағриблик олим Абу Ҳорун Мусо ибн Абдуллоҳ ал-Ағматий ал-Қаҳтанийга бағишлаб ёзилган. Мазкур олим Ироқ, Хуросон ва Мовароуннаҳр шаҳарлари бўйлаб сафар қилган ва 1116 йили бир неча кун ан-Насафийнинг ҳақида меҳмон бўлган, унинг маърузаларини тинглаган.

Академик Бўрибой Аҳмедов Нажмиддин ан-Насафийнинг Қуръон шарҳига оид “Ал-явокит фи-л мавокит”(“Қулай вақтлар хусусида ёқутлар”), “Заллат ал-қорий”(“Қориларнинг хатолари ҳақида”) ҳамда тасаввуфга оид “Рисолаи Нажмия” (“Нажмиддиннинг рисоласи”) каби асарлари борлигини таъкидлаган.

Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафий ҳижрий 537 (милодий 1143) йили вафот этган ва Самарқанднинг Чокардиза қабристонинда дафн қилинган.

ШАМСИДДИН СЎЗАНИЙ

Шамсиддин Муҳаммад ибни Али Сўзаний (Ҳаким Сўзаний) 1091 йили Насаф шаҳрида туғилган. Ёшлик йиллари шу ерда ўтган. Сўнгра таҳсил олиш учун Бухоро шаҳрига борган. Бу ерда бир сўзангарга (игна ясовчи) шогирд тушиб, маҳоратли уста бўлиб чиққан. Айни пайтда, ғазал ва қасидалари билан танилган.

Тожикистонда чоп этилган “Суханварони сайқали рӯи замин” таъкирисида таъкидланишича, Сўзаний Бухорода таҳсилни тугатгач, Қорахонийлар салтанатининг ўша пайтдаги сиёсий маркази бўлган Самарқанд шаҳрига келган ва хон саройига хизматга кирган. Бу даврда у Сўзаний Самарқандий номи билан ҳам шуҳрат топади.

Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг “Тазкират уш-шуаро” китобида Сўзаний ҳақида шундай ёзади: “... хуштаъб ва зарифсухан одам эди. Ёшлигида пухта таҳсил олди, аммо таъби ҳазилга жуда мойил эди. У таҳсил олган мадраса уламолари ўзаро тил бириктириб, ҳамхоналаридан бирини Сўзанийни ҳажв қилишга кўндирдилар. У киши Сўзанийга нозик ҳажвлар айтган ва Сўзаний унга муносиб-жавоб берган. У ҳажвларни ушбу китобда келтириш муносиб эмасдир...”

Мазкур тавсифдан кўринадики, Сўзаний моҳир сўз устаси бўлган ва “Аския” услубида ажойиб жавоблар қайтарган. Аммо баъзи манбаларга кўра, у умрининг охирида ҳажв ва ҳазилларидан воз кечиб, тавба қилган.

Сўзаний Амъақи Бухорий, Санойи, Анварий, Муиззий, Аҳмад Собир, Рашид Самарқандий каби шоирлар билан замондош бўлган. Уларнинг мушоира ва ижодий давраларида иштирок қилган. Айни пайтда, Ломейи Бухорий, Жаннатий, Шамс Хана, Шатранжий каби шоирларга устозлик қилган.

Шамсиддин Сўзаний 80 йилдан ортиқроқ умр кўрган ва 1004 йили вафот этган. Самарқанддаги Чокардиза қабристонидан имом Абу Мансур Мотуридий ва Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафий қабри ёнига дафн этилган.

Шоирнинг 10-12 минг мисрани ўз ичига олган шеърлар девони Душанбе шаҳрида сақланмоқда. Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Кўлёмалар фондидаги “Мажмаъ ал-ғаройиб” тазкирасида ҳам Сўзаний ижодидан намуналар бор.

Абдурахмон Жомий ўзининг “Баҳористон” асарида Сўзаний ҳақида қисқача маълумот бериб, шеърларидан намуна келтиради. Жомийдек адабиёт билимдони эътиборига сазовор бўлишнинг ўзиёқ Сўзаний шеърят санъатини пухта эгаллаган ижодкор бўлганлигидан далолат беради.

Жомий Сўзанийнинг бир газалидан куйидаги сатрларни келтирган:

Чу тири ғамза ба нозу карашма андози,
Нишона аз дили мискини ман кун, эй, ғози.
Нахуст бо ту ба дилбози андар омадаам,
Чу дил намонад, тан дардиҳам ба жонбози.
Чу ҳеч захми ту, эй дўст, бе навозиш нест,
Маро ба ғамза бизан, то ба бўса бинвози.
Ҳазор ошнқ дорню ман ҳазору якум,
Ба ман наёй, ки то з-он ҳама напардози...

Мазмуни: Нозу карашма билан нигоҳинг ўқларини отганинг-да мен мискиннинг дилини нишонга олгин, эй ғози (ғолиб). Сен

...дан илк бора дилдан суҳбатлашишга келдим, дилим камлик
...си, танимни бахшида этаман... Сен етказган яралар, эй дўст,
...қилаш билан ҳамроҳдир, нигоҳинг билан яраласанг, бўсанг
...дан эркала. Ошиқларинг мингта бўлса, мен минг биринчиси-
...ни, улардан узилмаганингча менга келма.

Дронлик машҳур олим Абдулҳусайн Зарринқўб “Бо корвони
...улла” номли асарида Сўзанийнинг ҳаёти ва ижоди хусусида фикр
...ригиб, унинг бир неча ғазалларини мисол келтирган. Улардан
...рида шундай мисралар бор:

То кай зи гардиши фалаки обгина ранг,
Бар обгинаи хонаи тоат занем санг.
Бар обгинаи санг задан кори моу мо
Тухмаф ниҳода бар фалаки обгина ранг.
Рангиму бо паланги ажал кор-зори мост,
Охир чи кор-зор кунад бо паланг ранг.
Кибри паланг дар сари моу ажаб мадор
К-аз кибр поймол шавад пўст бар паланг.
Дар паллаи тарозуи аъмол умри мо
Тоот дона-донау исён танг-танг.

Мазмуни: Шиша рангли фалак айланиши туфайли қачонгача
...отат хонасининг шишасига тош отамиз. Шишага тош отиш ўз
...шимизу, биз бўлсак, шиша рангли фалакка тухмат қиламиз.

Ўзимиз оҳумизу ажал қоплони билан уришамиз, ахир оҳу қоп-
...ни билан қандай уришсин? Бошимизда қоплон кибри бор. Ахир
...қоплон териси кибр туфайли оёқости бўлади-ку! Умримиз аъмол
...тарозуси палласида ўлчанади, унда тоат дона-донаю, исён хир-
...мон-хирмон...

АҲМАД ИБН МУСО ал-КЕШИЙ

Аҳмад ал-Кеший қаламига мансуб “Мажмуъ ул-ҳаводис ван
...навозил” номли асар Туркиядаги Сулаймония кутубхонасида сақ-
...ланади. Ҳижрий 550 йили (милодий 1155) ёзилган бу асар ҳали
...урганилмаган.

ШАМСИДДИН МУҲАММАД АЛ-ҲАКИМ КЕШИЙ

Эронда нашр этилган муътабар Деҳхудо “Луғатнома”сида Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад бин Аҳмад ал-Ҳаким Кеший олим, ориф ва сўфий деб таърифланган. Бу кешлик аллома тақдир тақозоси билан Эронга бориб қолган ва билими ҳамда қобилияти туфайли катта обрў-эътибор топган. Бир қатор китоблар ёзган. “Луғатнома”да унинг “Китоб ал-ҳоди фи ал-наҳв” номли асари (араб тили грамматикаси) ва шеърий қасидалари борлиги айтилган. У кўпгина шогирдлар ҳам етиштирган. Жумладан, Қутбиддин Маҳмуд бин Масъуд бин Муслиҳ Шерозий унинг шогирдларидан бири бўлган.

АМИР ХУСРАВ ДЕҲЛАВИЙ

Шарқ мумтоз шеъриятининг ёрқин юлдузларидан бири Яминиддин АбулҲасан Амир Хусрав Деҳлавий 1253 йили Ҳиндистоннинг Патиёли шаҳрида туғилган. Давлатшоҳ Самарқандий шоир ҳақида шундай ёзади: “Амир Хусравнинг асли туркдир. Айтишларича, у сабзалар қуббаси Кеш шаҳридан дир. Бошқа гапларга қараганда, Пойи мурғ ва Қарши атрофида истиқомат қилган лочин ҳазорасидан бўлиб, бу уруғ Чингизхон хуружи пайтида Мовароуннаҳрдан қочиб, Ҳиндистонга келган ва Деҳлида ўрнашиб қолган”.

Ҳиндистонлик шоир Мирзо Ғолибнинг замондоши Найёр эса шундай деб ёзган эди: “Ҳиндистонда форс тилидаги шеърият Лочин уруғидан бўлган туркдан бошланиб, Ойбек уруғидан бўлган турк билан тугалланди”. Бунда у Амир Хусрав Деҳлавий ва Мирзо Асадуллохон Ғолибни назарда тутган эди.

Амир Хусравнинг отаси Амир Сайфиддин Маҳмуд Шимолий Ҳиндистонда вужудга келган мусулмон давлати ва унинг туркий ҳукмдори Шамсиддин Элтутмиш (1211-1236) саройида хизмат қилган. Бу подшоҳ ўз давлатини мустақамлаш учун жанговар руҳдаги туркий элатлар вакилларини ўз давлатига таклиф этар, уларга катта имтиёзлар берарди. Тарихчиларнинг ёзишича, Деҳли сул-

тошмиги саркардаларининг катта қисми Ўрта Осиё халқлари вакилларида бўлган. Шоирнинг отаси ҳам истеъдодли лашкарбонни сифатида сарой аъёнлари қаторидан ўрин олади. Бу ерда обрўли оилалардан бирининг Давлатноз исмли қизига уйланади. Уларнинг илк фарзанди Яминиддин Хусрав эди.

Бўлажак шоир саройга яқин муҳитда тарбияланди, диний ва дунёвий илмларни пухта ўрганди. Шеърый қобилияти жуда эрта намоён бўлди. Ўша давр анъанасига кўра, асосан форс тилида ижод қилди. Шу билан бирга, ҳинд, урду, араб тилларида ҳам исарлар яратди. «Ҳиндистонлик туркийман, аммо ҳинд тилини сўздек биламан», деб ёзган эди у бир шеърда. 7-8 ёшларидан бошлаб катталарни лол қолдирадиган даражада пухта шеърлар ёзи бошлади. Бу ҳақда шундай ривоятни ёзиб қолдирганлар: бир куни устози меҳмонлар ҳузурида Хусравнинг истеъдодини таърифлаб қолади. Улар ёш ижодкорни синаб кўрмоқчи бўладилар. Унга маъно жиҳатидан бир-биридан узоқ бўлган «соч», «уруғ», «ўқ», «қовун» сўзларини бериб, шу сўзлар иштирокида бадеҳа шўрида, яъни тезкорлик билан шеър битишни сўрайдилар. Қисқа вақтдан сўнг ёш шоир шундай тўртликни ўқийди:

Санамнинг қоп-қора сочида бу он
Юз анбар уруғи топибдир макон.
Дили ўқдек тўғри дея ўйлама,
Қовун каби тиши ичида ниҳон.

(Муаллиф таржимаси)

Ўтирганлар ҳайрат бармоқларини тишлаб қоладилар.

Аммо замона нотинч эди. Мўғулларнинг устма-уст ҳамлалари давом этарди. Ана шундай урушларнинг бирида шоирнинг отаси Сайфиддин Маҳмуд ҳалок бўлади. Эндигина саккиз ёшга кирган Яминиддин ва укалари Иззиддин Алишоҳ ҳамда Ҳисомиддин Аҳмад етим бўлиб қоладилар. Кейинчалик шоир бу воқеани хотирлаб, шундай аламли мисралар битади:

Сайф аз сарам бирафту дили ман ду ним монд,
Дарёи ман равон шуду дурри ятим монд.

Маъноси: Сайф (икки маънода: отасининг исми ва қилич) бошимдан ўтдию дилим икки бўлак бўлиб қолди, дарём оқиб кетдию етим дурлар(бу ҳам икки маънода: нодир дур ва ўзининг етимлиги) қолди.

Яминиддин Хусрав онаси ва она томондан бобоси Имодулмулк тарбиясида вояга етди. Улар бор имкониятларини ишга солиб, унинг ўқиши учун шароит яратдилар. Яминиддин мактаб ва мадрасаларда таълим олиб адабиёт, тарих, ҳарбий санъат ҳақидаги китобларни мутолаа қилди, шеър ёзди, мусиқани ўрганди, ҳуснихат ёзишни машқ қилди. 20 ёшларида таниқли шоир бўлиб етишди. Дастлаб Султоний, Сўнгра Деҳлавий тахаллуслари билан ижод қилди.

Шоирнинг шуҳрати ҳукмдорлар қулоғига ҳам етиб борди ва Мўлтон ҳокими Кишлухон саройига ишга таклиф этилди. Кейинроқ Деҳли султони Ғиёсиддин Балбан (1265-1287) саройида амирлик рутбасида хизмат қилди. 1281 йили мазкур султоннинг Мўлтонга ҳоким қилиб тайинланган ўғли Муҳаммад Султон уни ўз яқинлари сафида бу шаҳарга олиб кетади. Аммо 1285 йили бўлиб ўтган мўғуллар билан жангда Муҳаммад Султон ҳалок бўлади, Хусрав ва дўсти, шоир Ҳасан Деҳлавийлар душман қўлига асир тушадилар. Узоқ қийинчиликлар ва азоб-уқубатлардан сўнг эсон-омон яна ўз уйларига қайтадилар. Шоирнинг қуйидаги сатрлари ўша даврда яратилган:

Таассуфми ё бало бул осмондин келадур,
Бул қиёмат ёки офат ҳар томондин келадур...
Елга учган барги гулдек тарқамиш дўстлар бу кун,
Баргрезлик шеваси ул бўстондин келадур.
Халқ кўз ёши жуда кўп оқди тўрт ёққа бу кун,
Мисли беш дарё бўлибон Мўлтондин келадур...

(Ш.Шомухамедов таржимаси)

Орадан бир оз муддат ўтгач, Деҳли султони Муизиддин Кайқубод Хусравни яна саройга таклиф этади. У амирлик рутбасида ўттиз йилга яқин хизмат қилади. Бу даврда уч сулолага мансуб 7 султон ҳузурда бўлади. У ўз асарларини бу султонларга бағиш-

ниган бўлса-да, уларни кўр-кўрона мадҳ этмайди, балки халқнинг оғир аҳволини рўйирост айтади, зулм ва зўравонликни қоралайди, адолат ва инсоний фазилатларни улуғлайди.

Амир Хусрав ёшлик йилларидаёқ тасаввуфга қизиқиб, Ҳиндистонда машҳур бўлган Чистия оқимига қўшилади. Унинг пири – асли Бухородан бўлган Низомиддин Авлиё Ҳиндистоннинг етук машоихларидан бири, даврининг алломаси ва файласуфи эди.

Тасаввуф ва шеърят борасидаги изланишлари, мутолалари бенз кетмади. У даврининг машҳур форсийзабон шоирларидан бирига айланди. Унинг довуғи Эрон ва Туронга ҳам ёйилди. Шайх Озарийнинг “Жавоҳир ул-асрор” (“Сирлар дурдонаси”) китобида айтилишича, шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий умрининг охирида Амир Хусрав билан кўришиш ва суҳбатлашиш мақсадида Форсдан Ҳиндистонга келган экан. Ўз навбатида, Амир Хусрав ҳам Саъдий Шерозийни юксак даражада ҳурмат қилган.

Хусрав Деҳлавий ижодий мероси кейинги асрларда ҳам кўплаб шоирлар учун юксак маҳорат мезони бўлиб қолди. Ҳофиз Шероший унга назиралар ёзди. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида Деҳлавийнинг “Панж ганж” мажмуасига кирган дostonларининг Ҳофиз Шероший қўли билан кўчирилган нусхаси мавжуд. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ҳам ўзларининг бир қанча асарларини Деҳлавий дostonлари, қасидаларига жавоб тарзида ёзганлар.

Амир Хусрав Деҳлавий бой адабий мерос қолдирган. “Хамса” таркибига кирган 5 дoston, ғазаллар, қасидалар, насрий асарлар, мусиқий илмига оид асарлар шулар жумласидан. Соҳибқирон Амир Темурнинг набираси, Шохрух султоннинг ўғли, адабиёт ва санъат ҳомийси Мирзо Бойсунқур шоир асарларини тўплаш борасида кўп саъй-ҳаракатлар қилган. Ушанда 120 минг байтдан зиёдроқ шеърлари тўпланган. Аммо кейинчалик яна кўп асарлари топилган. Амир Хусрав рисоаларидан бирида ўз асарларини 500 минг байтдан камроқ, 400 минг байтдан ортиқроқ деб ёзган экан.

Умрининг охирида Амир Хусрав ўз лирик шеърларини 4 қисмга бўлиб, ҳар қисмни алоҳида ном билан атаган. Булар – “Тухфат ус-сиғар” (“Ёшлик тухфаси”), “Васат ул-ҳаёт” (“Умр ўртаси”),

“Гурраг ул-камол” (“Камолотнинг бошланиши”), “Бақия ан-нақия” (“Шоқлик қолдиғи”).

Булардан ташқари, шоирнинг “Қирон ас-саъдайн” (“Икки саодатли юлдузнинг туташishi”), “Дувалроний ва Хизрхон”, “Нўҳ сипеҳр” (“Тўққиз қават осмон”), “Маноқибии ҳинд ва тарихи Деҳли” каби йирик асарлари, “Баҳр ул-аброр” (“Сахийлар денгизи”), “Миръот ус-сафо” (“Шоқлик ойнаси”), “Анис ул-қулуб” (“Қалблар улфати”) сингари қасидалари ўз вақтида катта шухрат топган.

Амир Хусрав 1325 йили вафот этган ва пири Низомиддин Авлиёнинг Деҳли шаҳридаги мақбараси ёнига дафн этилган.

Ўзбекистонда Амир Хусрав Деҳлавий меросини ўрганиш бўйича йирик илмий мактаб шаклланган. Унга профессор Шоислом Шомуҳамедов асос солган эди. Ҳозиргача Ўзбекистонда Хусрав Деҳлавий ижоди бўйича 3 та докторлик ва 9 та номзодлик илмий иши ҳимоя қилинди, ўндан ортиқ китоб, элликдан ортиқ мақола-лар чоп этилди. Шоир дostonларининг илмий-танқидий матнлари тайёрланди, ғазаллари, ҳикматли байтларини китобхонлар ўзбек тилида ўқиш имконига эга бўлдилар.

Амир Хусрав Деҳлавий ўз асарларида адолатни, эзгуликни, халқлар ўртасида дўстлик ва биродарликни тараннум этган. Шу сабабли унинг ижодий мероси бутун инсониятга дахлдордир. Биз буюк бобокалонимизнинг ўлмас мероси билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Унинг асарларини кўпроқ таржима ва тарғиб қилиш, бу улкан хазинадан кенгроқ баҳраманда бўлиш бизнинг бурчимиздир.

Амир Хусрав Деҳлавий ижодидан намуналар:

ҒАЗАЛ

Жон бахш этар доим менга лаъли шакарборинг сенинг,
Ҳажрингда ўлсам, қотилим – орзуи дийдоринг сенинг.

Гар сўзларимда бўлса бол, ҳам оби ҳайвондин мақол,
Билгилки, у сендин мисол, найлайки, мен зоринг сенинг.

Зулфингни айлаб соябон, майли юзинг этсанг ниҳон,
Тўймас ахир кўз ҳеч қачон, басдир менга боринг сенинг.

Бўлғай ҳамиша бесамар, ёшим билан қилсам назар,
Бу кўзни ирғитгум агар ҳал бўлса душворинг сенинг.

Ҳар бир эшикда битта бош, кўйингда жон айлар талош,
Айтгил ўзинг, эй, бағритош, битгайми озоринг сенинг.

Туз сеп ярамга, мен - ризо, этгил бу дарвешни адо,
Қўлингдасиз лекин даво, мен хаста беморинг сенинг.

Гоҳи тилимда ғам-алам, гоҳи кўзимда мунгли нам,
Бурсам юзим деворга ҳам қаршимда дийдоринг сенинг.

Бир лаҳза этмоққа ҳузур, майли йиқитгил, ерга ур,
Чунки бу Хусрав кул эрур, авжида бозоринг сенинг.

ҲИКМАТЛАР

Чироқдек бўл, ёритгил кенг жаҳонни,
Олов янглиғ куйдирма хонумонни.

* * *

Май ичиб, ғафлатда ухласа чўпон,
Қўй подаси бўлар бўрига қурбон.

* * *

Замин гарчи кўзингга лолазордир,
Оёқ яланг кезма, тикон ҳам бордир.

* * *

Гарчи заҳар асли душмани жондир,
Баъзида дардларга ўзи дармондир.

* * *

Сархил мева берган дарахтнинг шохи
Мевасиз минг боғдан афзалдир гоҳи.

* * *

Дўст деб аталмоққа арзир ҳар инсон
Ғаму шодлигингда бўлса ёнма-ён.

* * *

Қалби кўр кимсага таратмоқ зне
Шўр ерга дон сочмоқ мисоли гўё.

* * *

Авжига паст келар гоҳида осмон
Илм жавҳаридан юксалса инсон.

Икки шам бир-бирдан бўлса ҳам йироқ
Нурлари пайванддир ҳамиша, ҳар чоқ.

(Форс тилидан муаллиф таржималари)

МУҲИЙИДДИН ЯҲЁ ибн ШАРАФ ан-НАСАФИЙ

Таниқли муҳаддис олимлардан бири. Унинг 1276 йили китобат қилинган “Ҳадислар мажмуаси” бизгача етиб келган.

МУАЙИДИДДИН НАСАФИЙ

Муҳаммад Афвий ўзининг “Лубоб ул-албоб” тазкирасида Муайидиддин Насафийни “Устод уш-шуаро” (“Шоирлар устоди”) деб атайди. У гарчи Насафда туғилган бўлса-да, Самарқандда яшаган ва Қорахоний ҳукмдорлар васфида қасидалар битган. Жумладан, “Паҳлавоннома” номли маснавийси Қорахоний ҳукмдор Паҳлавон Жалолиддинга бағишланган.

Муайидиддин Насафий асарлари ўз вақтида ниҳоятда машҳур бўлган. “Унинг шеърлар девони қизил гугурт ва тиллоранг ёқут каби азиз ва камёбдир”, деб ёзади Муҳаммад Афвий. Афсуски, шоирнинг шеърлар девони ва юқорида тилга олинган “Паҳлавоннома” маснавийси бизгача етиб келмаган.

XII асрда Мовароуннаҳрда яшаган бошқа шоирлар сингари Муайидиддин ҳам қашшоқона ҳасёт кечирган. Унинг қасидалари ва қитъаларида акс этган турмуш уқубатларидан шикоят ана шундан далолат беради. “Лубоб ул-албоб”да шоирнинг икки қасида-си, бир қитъаси ва бир рубойиси келтирилган. Улардан бирида шундай сатрлар бор:

Аз жаври чарх ҳар чи ба жумла жаҳон расад,
Танҳо зи жаври чашми ту бар ман ҳамон расад.
Жонам ба хоки пои ту дорад тамаъ, валек,
Семург нест у, ки бад-ин ошиён расад.
Чун гисуи ту тофта дорад дили маро,
Боде, к-аз он ду гисуи анбарфишон расад...

Бар ҳусни хеш такъя макун, рух зи ман матоб,
К-охир баҳори ҳусни гуру ҳам хазон расад.
Оҳиста дор жавру бияндеш з-он ки ман,
Дил бозлохам аз ту, чу қорам ба жон расад.
Ту офтоби ҳуснию ҳар шаб фиғони ман
Чун бахти Паҳлавон зи ту бар осмон расад.

Мазмуни: Чарх жабридан жумла жаҳон қандай азоб чекса, ёл-низи сенинг кўзинг жабридан мен шунча азобланаман. Жоним сенинг тупроғидан умидвор, аммо у семурғ эмаски, бу ошиёнга етса. Сочларинг дилимни ўртаб бормоқда, чунки шамол икки урим сочингдан анбар исларини олиб келмоқда... Ҳуснингга кўп ишониб, менадан юз ўғирма, чунки ҳуснинг баҳорига ҳам хазон етиб келади. Менга кўп жабр қилма, ўйлаб кўр, тоқатим тугаса, менадан дилимни қайтариб беришингни сўрайман. Сен ҳусн офтобсан, ҳар кеча фиғоним Паҳлавон бахтидек осмонга етади.

ШАҲОБИДДИН АҲМАД НАСАФИЙ (Самарқандий)

Муайидиддин Насафийнинг ўгли Шаҳобиддин Аҳмад ҳам ўз даврининг таниқли сўз усталаридан бири бўлиб етишган. У асосан Самарқандда, Абулмузаффар Рукнуддин Қилич Тамғочхон Масъуд бинни Ҳасан (1162-1173) даврида яшаган. Бу ҳукмдор шаънига бир қатор қасидалар ёзган. Аммо умрининг охирларида саройдан чўқлашиб, гўшанишинликни ихтиёр этган.

Низомий Арузий Самарқандий ўзининг “Мажмаъ ан-наводирини чаҳор мақолат” асарида Салжуқийлар сулоласи подшоҳларининг номларини абадийлаштирган шоирлар қатори Шаҳобиддин Аҳмаднинг ҳам номини тилга олган.

Шоирнинг шеърлар девони бизгача етиб келмаган. “Лубоб ул-лубоб” ва “Мажмаъ ул-фусаҳо” тазкираларида унинг уч-тўрт қасидаси келтирилган. Таниқли Эрон олими Саид Нафисий қадимий қўлёзмалардан унинг яна бир неча қасидасини топиб, “Тарихи Байҳақий” китобига илова тарзида чоп эттирган эди. Бу асарлар шоирнинг юксак ихтидоридан далолат беради. Мана унинг шеърларидан бири:

Буноғуши ту, эй турки сумансимон симинган,
Суманро хок зад дар чашму гулро чок пироҳан.
Занаҳдони ту чун гўй асту чун чавгон маро қомат,
Гиребони ту пурмоқ асту пурпарвин маро доман...
Агар турра бияфшоно, в-агар рухсора бинмои,
Зиҳи дарди шаби тира, зиҳи шарми маҳи равшан.
Зи акси лаб мае доди ба мо, к-аз журъаи жомаш
Миёни чашми мардумдо чу мастананд дар гулшан.

Мазмуни:Эй, гул юзли, гўзал вужудли турк (гўзал), сенинг но-
зик қулоғинг ва сирғангни кўриб, суман гули кўзига тупроқ соч-
ди, атиргул кўйлагини йиртди. Агар сенинг гўзал иягинг чавгон
тўлидек бўлса, менинг қоматим чавгондир, сенинг бўйнингда
ойлар жилва қилса, менинг этагимда юлдузлар акси бор... Агар
сочингни ёйиб, юзларингни кўрсатсанг, қоронғу тун сочингдан,
ой эса юзингдан шарманда бўлади. Лабинг акси тушган майдан
бизга бердинг, ундан бир қултум ичиб, одамлар кўзига гулшан-
даги мастларга ўхшаб қолдик.

АБУБАКР НАСАФИЙ (ШАРАФИДДИН ҲУСОМ)

Муҳаммад бинни Абубакр Насафий XII аср охири ва XIII аср
бошларида Самарқандда яшаган таниқли олим, шоир ва мудар-
рис. Самарқанд мадрасаларида дарс берган. “Лубоб ул-албоб”,
“Жавомеъ ул -ҳикоёт ва лавомеъ ур-ривоёт” асарларининг муал-
лифи бўлган машҳур адиб Нуриддин Муҳаммад Авфийга устоз-
лик қилган.

Абубакр Насафий Шарафиддин Ҳусом таҳаллуси билан ижод
қилган. Диний илмларни пухта эгаллаган бу зот шеърятда ҳам
маҳорат билан қалам тебратган. Шоирнинг “Нашканад” (“Син-
майди”) радибли қасидаси ниҳоятда машҳур бўлган. Авфий бу
ҳақда шундай бир воқеани келтириб ўтади: Шарафиддин Ҳусом
ҳажга кетаётиб, Рай шаҳрида тўхтади. Иттифоқан бу шаҳарга
машҳур шоир Афзалиддин Ҳоқоний ҳам келган эди. Шарафид-
дин у билан суҳбатлашгани боради. Биринчи учрашувдаёқ Ҳоқо-
ний: “Нашканад” қасидасининг муаллифи сизмисиз?” деб сўрай-

ди. Бундан Шарафиддин бир оз ранжийди. Чунки у шеъриятдан бошқа кўшлаб илмларда ҳам танилган эди. У шундай дейди: “Ҳа, ёшликда нодонлик қилиб шеъриятга ҳам қўл урганмиз, аммо энди ундан тавба қилдик”. Ҳоқоний бунга жавобан шундай дейди: “Эй мавлоно, қанийди бутун девоним сизники бўлса-ю, сизнинг ана шу қасидангиз меники бўлса. Чунки умримизнинг аксар қисми шеър ёзиш билан ўтади, касбимиз шу, аммо сизнинг қасидангизга ўхшаш бирор сатр битолмадик”.

Ҳоқоний Шарафиддин Ҳусомни катта эҳтиром ва совға-саломлар билан кузатиб қўяди.

Шоирнинг машҳур қасидасидан бир неча байт:

Ҳаргиз нигор турра ба хинжор нашканад,
То бори ишқ пушти хирад зор нашканад.
Парвинфишон нагардад он чашми жаҳонфуруз,
То нўшханди муҳри лаби ёр нашканад.
То тори зулфи у надиҳад моя даври чарх,
Бар рўи рўз зулфи шаби тор нашканад.
Як тор нест дар ҳама зулфаш, ки бўи у
Қалри ҳазор нофаи тотор нашканад.
Бемори нори синаи ёрам, вале ба умр
Як орзуи ин дили бемор нашканад.
Дилхуни нордони ваям, гарчи оби у
Ҳаргиз ҳарорати дили пурнор нашканад...
Эй навбаҳори ҳусн, баҳорон машав ба боғ,
То чанд рўз равнақи гулзор нашканад.
Дар жилвагоҳи рўи макун зулф беқарор,
То пушти сабри ин дилафгор нашканад...

Мазмуни: Ҳаргиз нигор сочларини майдалаб ёйиб юбормасин, ишқ юки ақл ортида зор қолмасин. У оламни ёқувчи кўз юлдузларни сочмасин, ёрнинг лабидаги табассум муҳри синмасин. Зулфининг бир толаси чархнинг айланишига асос бўлмасин, кундуз кун сочларидан қоронғу кечага айланмасин. Бир тола эмас, шар сочларини ёйса, ҳидидан миғт тотор мушкининг қадри синмади. Ёрнинг кўксигади анос бемориман, аммо бир умр бу бемор дилим орзуси ушалмайди. Унинг нордон ширасига орзумандман, гарчи унинг суви оташли дилим ҳароратини босмаса ҳам Эй ҳусн

навбахори, баҳорда боққа чиқма, бир неча кун гулзор равнақи синмасин. Юзинг жилвагоҳида зулфингни паришон қилма, бу дилафгорнинг сабру қарори тугамасин...

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ ибн МУҲАММАД

1240-1300 йилларда яшаган файласуф ва шоир. Ёшлик йиллари Қаршида кечган. Сўнгра Бухорога бориб, кўп йиллар илм ўрганган. Нажмиддин Кубронинг шогирди шайх Саъдиддин Муҳаммад ибн ал-Муайяд Ҳамавийдан (1191–1252(60) тасаввуф сирларини ўрганган. Аини пайтда, тиб илмидан сабоқ олган ва табиблик қилган. Элхонийларнинг Бухорога ҳужумидан сўнг (1273), у Исфаҳон. Шероз сингари Эрон шаҳарларига сафар қилган. Ўзининг чуқур билими ва қобилияти туфайли шайхлик мартабасига эришган.

Азизиддин Насафий тасаввуф ва фалсафанинг хилма-хил масалаларига оид кўплаб китоблар ёзган. “Мақсад ул-ақсо” (“Сўнги мақсад”), “Кашф ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар кашфи”), “Зубдат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар қаймоғи”), “Китоб ул-инсон ал-комил фи маърифат ал-вофир” (“Комил инсон ҳақида китоб”), “Манозил ус-соирин” (“Йўловчилар қўналғаси”), “Усул ва фуруъ” (“Илдизлар ва шохлар”) номли асарлари шулар жумласидан. У ўз асарларида тасаввуф ахлоқи тамойилларини тарғиб қилган.

Атоқли олим Нажмиддин Комиловнинг таъкидлашича, Азизиддин Насафийни *комил инсон илмининг назариётчиси* деб аташ мумкин. Чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўрин тутади. У комил инсонга шундай таъриф беради: “Билгилки, комил инсон деб шарият ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф”.

Насафийнинг мазкур таърифидан келиб чиқадиган хулоса шуки, комил инсон ҳаётдан ташқари бўлган аллақандай мавҳум зот эмас, балки реал одамдир. Яхши фазилатларни эгаллаб бор-

гин инсон ана шундай мартабага кўтарила олади. Бунинг учун
ка тарикат ва риёзат мақомларини босиб ўтиш зарур.

Азизиддин Насафий асарлари ўрта асрлардаёқ Европада маъ-
нум бўлган. 1665 йили А.Мюллер унинг “Мақсад ул-ақсо” асари-
ни лотин тилида нашр этган эди. 1953 йилда Ф.Мейер шайхнинг
ҳаёти ва ижодига доир тадқиқотини эълон қилди. 60-йилларда
М.Моис Насафийнинг комил инсон ҳақидаги асарини Парижда,
А.Махдавий “Кашф ул-ҳақойиқ” асарини Техронда нашр этди-
лар. Рус шарқшунос олими А.Е.Бертельс “Зубдат ул-ҳақойиқ” аса-
рининг танқидий матнини тайёрлади.

Олим асарларининг XVI-XX асрларда кўчирилган қўлёзма нус-
халари бугунги кунда Лондон, Лейден, Вена, Техрон, Калькутта,
Истанбул, Санкт-Петербург, Душанбе шаҳарларидаги кутубхо-
наларда, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик инсти-
тути Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда. Бу нусхалар фай-
масуф олимнинг фақатгина мусулмон дунёсида эмас, балки жа-
ҳонда ҳам катта шухрат қозонганидан далолатдир.

Азизиддин Насафий Эроннинг Абркўҳ шаҳрида вафот этган.

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙНИНГ «ЗУБДАТ УЛ-ҲАҚОЙИҚ» ("ҲАҚИҚАТЛАР ҚАЙМОҒИ") АСАРИДАН ПАРЧА:

“Эй, дарвеш, ҳали сен кўп марта фалак ўйинларини кўрасан,
дунё гирдобида чарх урасан, маънисиз сафарлар қиласан. Ҳали
печа марта бу оламнинг эшигини четлаб ўтасан, умринг ва мол-
мулкингни барбод берасан! Бунга эҳтиёж борми? Тақвога ҳам,
туҳду покдомонликка ҳам ҳожат йўқ. Муаммоларни ечишга куч
сарфлашнинг ҳам маъноси қолмаган – излаганинг изланиш ма-
шаққатига арзимаёди. Йўқ нарсани излайдилар, сирни ва сирнинг
йўлини қидирадилар:

Гиреҳларни ечмоқ истаган дарвеш,
Таркибдан туғилиб, таснифдан ўтар.
Чанқоқдан қақроқсан дарё лабида,
Хазина устида қашшоқсан магар.

Ва яна:

Бир сават ширмой нон турар бошингда,
Тилайсан эшикдан бурда нон нечун?
Кишилар эшигин тақиллатгунча
Қоқсанг-чи, эй нодон, дилнинг эшигин.

Эй, дарвеш, ишларнинг асили орифлар суҳбатидир, шуни излагин, топганингдан кейин зоҳид бўлиб, қаноатга юз ўтир, шунда қолган умринг саодатда – сафода ўтар...

Билгилким, Аллоҳ бутун борлиқни яратиб, унга олам деб ном берди, чунки олам Унинг борлигининг аломатидир. Олам борлигида Унинг илми, маърифати, иродаси ва қудрати аломат ва нома (ёзув) кўринишида мужассамдир. Аломат эканлиги боис олам деб, нома эканлиги боис китоб деб атади. Кейин кимки бу китобни ўқиса, Мени билиб олади, Менинг маърифатим, иродам ва қудратимни англайди, деб амр этди. Биз жуда кичкина эдик, китоб эса жуда катта эди ва бизнинг нигоҳимиз ул китобнинг ҳудудларини, жами саҳифаларини илғай олмади. Устоди Аъзам бизнинг ожизлигимизни кўриб, ўшал оламнинг мухтасар кўчирмасини яратди ва ул Китобни қисқартириб, қайта китобат этди. Биринчисини Олами кабир (улуғ олам), иккинчисини Олами сағир (кичик олам) деб номлади. Биринчи китобни улуғ китоб, иккинчи китобни кичик китоб деб атади. Улуғ китобда нимаики бўлса, уни камайтирмай ва қўшмай кичик китобда ҳам нақш этди. Токи кичик китобни ўқиган ҳар бир киши катта китобни ўқиган бўлсин. Кейин у ушбу кичик оламга ўз халифасини юборди. Парвардигарнинг халифаси ақли аввалдир. Ақл Аллоҳ таоло сифатларининг мазҳаридир. У ақлни ўз сифатлари ва хулқи билан беади ва уни ўзининг кичик оламига туширди ва шу боис Тангри таоло инсонни ўз тимсолидан андоза олиб яратди, дейдилар. Бу Тангрининг Улуғ оламдаги халифаси бўлган ўша ақли аввал эди, бизнинг ақлимиз эса – Тангрининг кичик оламдаги халифасидир...

Эй, дарвеш, туз қопага тушган нарса тузга айланади, ифлосликка тушган ифлос бўлади, зеро нопок ва палиддан нопок ва палид туғилади, сафодан сафо ҳосил бўлади. Сендан туғилган нарса соф бўлиши учун аввал ўзингни пок этишинг керак. Эй,

дарвеш, ифротий (ҳаддан ошиқ) рўза ва намозга берилиб, кетма-кет ҳажга борма, буюрган фарзни адо этиш билан чеклан. Кўп сўз ва гапларни ёдлашни ҳам ўзингга одат қилма, фикрҳни бери-либ ўрганишнинг ҳам, кўп ҳикмат билишнинг ҳам фойдаси йўқ, кераклигини билиб олсанг, бас.

Аммо шундай йўл тутгинки, қалбинг саховат ва ҳикматга бўлган бўлсин, эзгулик соҳиби бўлгин, зеро дўзах аҳлининг азоби сизгон ва қаллоблик нуқсонларидан кучаяди. Сенинг қалбинг ҳақ-гўйлик (ростлик) ва эзгулик билан безансин, токи инсон деган улуг номга муносиб бўлсанг дўзах азобларидан қутуласан, илло агар буни эҳтиёж юзасидан қилаётган бўлсанг, жойинг дўзахдан бўлсин. Шундай бўлгилки, сендан беихтиёр ҳамиша яхшилик ва саховат ёғилиб турсин, ҳамма вақт ёвузлик ва ҳақорат ёғдирадиган кишилардан бўлма, чунки уларнинг ҳақиқати (табиати) ҳамиша ноҳақлик ва зулм, нохушлик ижод қилишдир. Сенинг ҳақиқатинг (моҳиятинг) тўғрилиқ ва хайрли ишлар ижод қилиш бўлсин.

Эй, дарвеш, ҳеч бир мукофот талаб қилмай, миннатдорчиликлар кутмай, аксинча, ўзингни бурчли деб билиб, яхшилик ижод қилиб, ҳамма вақт, ҳамма учун эзгуликлар яратганингагина сен Илоҳнинг хулқи билан музайян этилажаксан. Зеро, кимки ҳамиша одамларга фароғат тиласа ва одамлар учун фароғат келтирса, ўна саховатли қалб эгасидир. Бундай одам ҳеч кимга хизматини дариф тутмайди, тили, қўли, моли билан ўзгалар ёрдамига шош-илади. *Ҳамма вақт одамларни қийнашнинг одат қилган, одамларга азобу зулмни раво кўрувчи, тили, қўли билан озор берувчилар қалби нуқсонли одамлардир.*

(Нажмиддин Комилов таржимаси)

АБУЛ БАРАКОТ АН-НАСАФИЙ

Ҳофизиддин Абул Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд ан-Насафий замонасининг машҳур имоми, фикр ғилми билим-донни, атоқли муҳаддис бўлган. У шамсул-аймма унвонига сазовор бўлган машҳур олим Муҳаммад ибн Абд ус-Саттор ал-Кар-

дарийнинг шогирдидир. Шунингдек, у фикҳда Бадруддин Ҳоҳарзода (1253 й. вафот этган) ва Ҳамидууддин ал-Дарири Али ибн Муҳаммад ал-Бухорийдан (1268 й. вафот этган) сабоқлар олган.

Абул Баракот ан-Насафий Насаф шаҳрида туғилиб, вояга етган бўлса-да, Бухорода таълим олиб, жуда кўплаб мамлакатларга саёҳат қилган, ҳамма жойда ўз билими билан обрў-эътибор топган. Бир муддат Кермон шаҳридаги Ал-Қутбия ас-Султония мадрасасида мударрислик қилган. Талабаларга Имом Мотуридий, Марғиноний ва ўз асарларидан сабоқ берган. Сўнгра Бағдодга келган. Бу даврда у дарс бериш билан бирга кўплаб машҳур олимларнинг асарларига шарҳлар ёзган.

Абул Баракот ан-Насафий ўша пайтда минтақада кенг ёйилган Мотуридий таълимотини тарғиб қилишда, уни Киромия ва Мўғтазила мазҳаблари таъсиридан ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатган. Шу мақсадда кўплаб асарлар ёзган. Уларнинг сони йигирмадан ортиқ. “Ал-Вофи фил-фуруъ” (“Фуруъ илмида муфассал”), “Канз уд-дақоик фил-фуруъ” (“Фуруъ илмида нозик масалалар хазинаси”), “Ал Мусаффа шарҳ ул-Манзумат ун-Насафия” (“Насафий назмининг шарҳида аниқланганлар”), “Ал-Мустасфа шарҳ ал-фикҳ ан-нафеъ” (“Фойдали фикҳ шарҳида танланган фикрлар”), “Ал-Манор ал-анвор фи усул ал-фикҳ” (“Фикҳ усулларида ёруғ машғала”), «Мадорик ул-танзил ва ҳақойиқ ул-таъвил» (“Нозил бўлганларни англаш ва таъвил ҳақиқатлари”) каби асарлари шулар жумласидан.

Олимнинг “Канз уд-дақоик...” асари айниқса машҳур бўлган. Мусулмон қонуншунослиги асослари, ҳанафий ва шофейий мазҳабларининг ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги бу рисола Насруллоҳ бин Муҳаммад бин Жаммод ал-Ирди Кермоний томонидан форс тилига таржима қилинган. У ҳанафий фикҳ илмида тўрт мўғтабар асардан биридир. Китоб асрлар бўйи мадрасаларда ўқитилган, кўпгина олимлар унга шарҳлар битганлар. Ал-Зайлайининг «Табйин ал-ҳақойиқ», Ал-Айнийнинг «Рамз ул-ҳақойиқ», Мулла Мискин ал-Ҳиравийнинг «Табйин ал-ҳақойиқ», Ал Тоийнинг «Тавфиқ ал-Раҳмон», Ибн Нужаймнинг «Ал-Баҳр ал-роиқ» асарлари бунга мисол бўла олади. Бу асарлар Қоҳира ва бошқа шаҳарларда бир неча қайта нашр этилган.

«Ал-Манор ал-анвор...» асари ҳам фикҳга доир қисқа, ammo шўҳоятда машҳур асарлардан бири. Унга асрлар давомида 20 дан ортиқ шарҳ ва ҳошиялар битилган. Муаллифнинг ўзи ҳам унга «Кашф ул-асрор» номли шарҳ ёзган.

«Мадорик ул-танзил...» асари Насафий тафсири номи билан шўҳрат топган. Бу Қуръон тафсирининг қўлёзма ва босма нусхалари Ҳиндистон, Миср ва Туркиядаги кутубхоналарда мавжуд. У Мисрда 4 жилд ҳолида ва Туркияда «Мажмаут-тафсир» тўплами ичида нашр этилди. Ҳинд олимларидан Муҳаммад Абдулҳақ ал-Ҳиндий бу асарга ҳошия ёзган ва бу ҳошия ҳижрий 1336 йили Ҳиндистонда 4 жилд ҳолида босилди. Мазкур тафсир ихчам ва таъсирчан бўлгани учун асрлар давомида мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган. Ҳозир ҳам баъзи ислом давлатларининг университетларида (масалан, Мисрдаги ал-Азҳар университети) ундан дарслик сифатида фойдаланилади.

Олимнинг ҳижрий 698 йили ёзган «Ал-Умда фи усул ал-дин» номли асари 1843 йили Лондонда нашр этилган. Бу китобида у Нажмиддин Насафийнинг «Ақоид» асарида баён этилган қарашларни янада ривожлантирган.

Абул Баракот ан-Насафий асарлари ва уларга ёзилган кўпгина шарҳларнинг қўлёзма нусхалари ЎзФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда. Жумладан, 4834/2208 рақами остида олимнинг «Манзумот ал-кавокиб» («Юлдузлар дostonи») номли асари ҳам бор. Унда ҳанафий мазҳабининг қарашлари шеърӣ йўл билан ифода этилган.

Бу асар ўрта асрларда анча машҳур бўлганлигини кўрсатувчи бир қанча мисоллар бор. Жумладан, XVII асрда яшаган олим, Ҳалаб шаҳри муфтиси Муҳаммад бин Ҳасан бин Аҳмад бин Абу Яҳё ал-Кавокибий унга катта шарҳ ёзган. Бу шарҳ «Иршод ул-толиб али манзумот ал-кавокиб» («Юлдузлар дostonини ўрганувчиларга тўғри йўл») деб аталади.

Фикҳ, калом, ҳадис ва тафсир соҳасида ўз даврининг мумтоз олимларидан бири бўлган Абул Баракот ан-Насафий ҳаётининг сўнгги йилларида Бағдодда мударрислик қилган ва бу шаҳардан

қайтишда Хузистон вилоятидаги Изаж шаҳрида ҳижрий 710 йили (милодий 1310) вафот этган ва ўша ерда дафн қилинган.

БАДРИДДИН НАХШАБИЙ РУМИЙ

XIII аср охири ва XIV аср бошларида яшаган шоир ва олим. Нисбасига қараганда, Румда (Туркия) ҳам яшаган. “Ат-тарассул ила ат-тавассул” китоби муаллифи. Иншо қондаларига бағишланган бу асарини у 1285 йилда ёзган.

ЗИЁУДДИН НАХШАБИЙ

Таниқли шоир ва адиб. Нахшаб (Қарши) шаҳрида туғилган. Ёшлик йилларида оиласи билан Ҳиндистонга кўчиб кетган. Умрининг кўп қисми Бадоунда ўтгани учун “Бадоуний”, “Ҳиндий-Бадоуний” нисбалари билан ҳам ёд этадилар.

Зиёуддин Нахшабий ўз она тилидан ташқари форс, араб, санскрит тилларини пухта билган. Ўз замонасининг фалсафа, ахлоқ, тиббиёт, мусиқа, аруз, тасаввуф, фикҳ сингари илмларини пухта ўрганган. Турмуш қийинчиликларига қарамасдан ҳокимлар ва султонларнинг сарой хизматига даъватларини қабул қилмаган. Умрининг охирларида тасаввуф аҳлига қўшилиб, гўшанишинликни ихтиёр этган.

Зиёуддин Нахшабийнинг энг машҳур асарларидан бири “Тўтинома” дир. У ҳижрий 730 йилда (милодий 1329-30 й.) ёзиб тугатилган. Ҳинд фольклори намуналарининг қайта ишланган варианты бўлган бу китоб асрлар давомида қўлма-қўл қилиб ўқилган. Жумладан, у 1851 йилда Қозон шаҳрида босма усулда нашр этилган. XIX асрда инглиз ва немис тилларига таржима қилинган. Машҳур немис адиби Герман Гессе “Тўтинома” асаридан ниҳоятда таъсирланганлигини, уни 4-5 қайта ўқиганини ёзади. Кейинчалик, мазкур асар турк ва рус тилларига ҳам ўгирилган.

“Гулрез”, “Жузъиёт ва куллиёт”, “Силк ус-сулук”, “Шарҳи сураи Забур”, “Насойиҳ ва мавойиз”, “Ашираи мубашшира” сингари асарлар ҳам Нахшабий қаламига мансуб. Уларнинг аксарияти бизнинг давримизгача етиб келган.

Нахшабий шеърятда ҳам самарали ижод қилган. Насрий асарлари таркибидаги фард, байт, рубоий, қитъа, ғазал ва маснавийлар унинг юксак истеъдодидан далолат беради.

Атоқли рус олими А.Кримский биринчилардан бўлиб Нахшабий ҳаёти ва фаолиятига оид баъзи маълумотларни тўплаган эди. Кейинроқ Е. Бертельс “Ислом қомуси” асарида Нахшабий ва унинг асарлари ҳақида маълумот берди. 1979 йилда эса “Тўтинома” асарини таржима қилиб, рус тилида нашр эттирди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида “Тўтинома” асарининг турли даврларда кўчирилган 9 та нусхаси мавжуд. Шунингдек, 159/XIX рақами остида шоирнинг шеърӣ асарларини ўз ичига олган “Девони Зиёи Нахшабий” сақланмоқда. У 1850 йилда Муҳаммад Хусайн Булғорӣ томонидан кўчирилган. Жаҳондаги бир қатор кутубхоналарда, жумладан, Санкт-Петербургдаги М.Е.Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонаси жамғармасида ҳам адибнинг бир қанча асарлари борлиги маълум.

Зиёуддин Нахшабий 1350(1356) йили вафот этган. Унинг ғазалларидан намуна:

Маро то ишқи ту афтод дар сар,
Набуд як соате бедарди сар сар.
Киро бошад сари савдои зулфат,
Надорад тоқати ишқи ту дар сар.
Чи сарбози кунам дар ишқбози,
Ба инсофе бижунбоне агар сар.
Надонам дар раҳи ишқат чи бозам,
Надорам, моҳи ман, чизе магар сар.
Маро бо ин ки гардони чу мӯе,
Кунам жон ту ҳамчун мӯй бар сар.
Зиёи Нахшаби бар ёди зулфат
Ба шаб нанҳад ба болин то саҳар сар.

Мазмуни: Менинг бошимга сенинг ишқинг тушганидан буён бирор соат ҳам бошим дардсиз бўлгани йўқ. Сенинг зулфинг савдоси бошига тушган киши асло тоқат қила олмайди. Агар инсоф билан бошингни қимирлатсанг, ишқда ҳар қандай фидойиликка ҳозирман. Сенинг ишқинг йўлида нимани фидо қилишни ҳам бил-

майман, чунки бошимдан бошқа нарсам йўқ, эй ойим. Мени бир тола соч каби тўлғонтирасан, шунинг учун сенинг жойинг ҳам соч каби бошимдадир. Зиёий Нахшабий зулфинг ёди билан кечалари саҳаргача бошини болишга қўёлмайди.

“ТЎТИНОМА” АСАРИДАН ЛАРЧА

...Тўти арз қилдиким, бир шаҳарда савдогаре бор эрди, Фарруҳбек отлиғ. Онинг уйида бир зийрак тўтиси бор эрди. Мазкур Фарруҳбекка сафар иши йўлуқти. Ҳама мол ва матоъ ва асбоб ва ашё ва аҳлиясини тўтига ҳавола қилиб, тижорат ва савдогарлик мулкларни сайри учун чиқиб кетди ва нечанд кун тижорат муомаласида овора бўлди. Мазкур аҳлияси бир ойдан сўнг бир хитойизода бирла ёр бўлуб, дўстлиғ пайдо қилди. Ҳар кеча ул хитойизоданинг уйига келтируб, ҳамбистар бўлур эрди ва бир айвонда то субҳқача ҳамроҳ эрди. Ҳама кирдорларини тўти кўрар эрди ва сўзларини эшитур эрди. Аммо кўрмаган ва эшитмаганга ўхшар эрди. Мазкур тожир бир ярим йилдан сўнг ўз уйи тарафига мурожаат қилди ва ҳама уйнинг аҳволини тўтидан сўради. Ҳама уйнинг ахборотини тожирни ҳузурда арз қилди. Аммо тожирнинг хотунини аҳволини зоҳир қилмади. На учунким, эру хотин ароларинда жудолиқ бўлмасун дер эрди. Икки ҳафта ўткондин сўнг мазкур тожир бир хориж одамини тилидан хотунини ҳама аҳволини ва хитойизоданинг ахборини батамом эшитти. Кўп таажжубга қолди. Ул важҳдинким, хирадмандлар айтибдурларки, мисраъ:

Ки мушку ишқро натвон нуҳуфтан...

Яъни мушк бирлан ишқни пинҳон қилиб бўлмас.

Мазкур тожир завжасига кўп газаб қилди ва ғусса еди ва аҳлиясига танбеҳ ва таъдиб берди. Бу боисдан хотуни гумон қилдики, мани ҳама аҳволимни эримга тўти айтгандур. Бас, тўтини ўзига ҳосид фаҳмлади ва бир кун ярим кечада фурсат топиб, тўтининг пару болини юлуб, уйидин тошқори ташлади ва ғавғо кўтарди ва уйдаги канизак ва ғуломларга айдики, тўтини мишиқ олиб кетибдур. Агарчи хотун гумон қилдиким, тўти ўлди деб. Лекин тўтида андак жон боқи қолиб эрди. Бир соатдин сўнг мазкур тўтининг

жисмига зўр ва қувват кирди ва ул ерда бир гўристон бор эрди. Анда борди. Нечанд кун бир гўрни макон қилиб, ҳама вақт кундунг оч эрди ва кечаси суроҳдин чиқор эрди. Ул гўристонга мусофирлар тушар эрди ва кечаси таом ер эрдилар ва сарқутларни ул ерда тўжиб кетар, тўти ул сарқут таомлардан ер эрди ва ул ернинг сувидин ичар эрди ва яна тешикка субҳ вақтида кириб ётар эрди. Нечанд кундин сўнг тўтининг паруболи унди ва андак – андак учмоққа қодир бўлди ва бир гўрнинг устидин яна бир гўр узра қўнар эрди ва доналарни териб ер эрди.

Ўшал кечаким, тўти кетди, субҳ вақти мазкур тожир бистари лобдин туруб, қафас бошига келиб кўрдики, тўти қафасда йўқтур. Шўрў фиғон кўтарди ва дасторини ерға урди ва бисёр паришон-моғир бўлди ва хотунини кўп дарқаҳр бўлди. Балки бу ғам бирини таом ва уйқуни тарк қилди ва хотуннинг сўзларини эътибори бовар қилмади ва хотунни уйидин қувди ва мазкур хотун бу кел бирлаким менинг шавҳаримки қувди, ҳама шаҳарда бўлгучинлар мани ёмон десалар керак, деб фикр бирла айдик: “Сўз шулдирким, бў гўристонки мани уйимга муттасидур, анга борий ва уйқусиз анда ўлай”, деди. Ҳосили калом, мазкур гўристонни борди ва бир кун оч ётти. Вақтеки тун кирди, тўти суроҳ ичинин овоз қилдиким: “Эй, хотун, ҳар тукеким, бошингда ва баданингда бордур, устара бирла қирғил ва қирқ кунгача таом емай, бул қабристонда бўлғил. Токиман сани гуноҳларингниким, умрингни ичинда қилибсан – бағишлайин ва сан бирла шавҳаринг ораларингда ошти қилдурай”. Хотун бу овозни эшитуб, таъжжубда қолди. Кўнглида айдик: “Бу гўр ичинда бир худопарист ва некукор ва ростбоз одам бўлғай. Албатта, мани гуноҳимни бағишлағай ва ман бирла шавҳарим орамизда сулҳ ва ошти қилдурғай”. Бас, мазкур хотун бошиндаги ва баданларидаги ҳама гунаҳларни қирди ва нечанд вақт ул қабристонда эрди. Тўти мазкур гўрни суроҳидин чиқти. Айдик: “Эй, хотун, бегуноҳ манинг парширимни юдинг ва менга қаттиқ озор бердинг хўб. Ҳар на мани толимда мақсум эрди – қилдинг. Лекин сенинг тузингни ичганиман. Бу важҳдин сенга яхшилиқ қилсам керак, – деди. – На учунки, сенинг шавҳарингни зарҳарид тўтисидурман ва сан манга биби

бўлурсан ва ул сўзни суроҳдин ман айтиб эрдимки, сани эрунг бирла яраштурай деб. Сан муқаррар билгилки, санинг ҳақингда мундоғ сўзни айтмагайман ва санга бадхоҳ эмасманки, сенинг айбингни эрингга айтган бўлсам. Санинг нону намакингни адабини билурман. Кўрғил, алҳол сани шавҳарингни уйига борурман ва сани шавҳаринг бирла яраштурурман”, – деди.

Тўти муни айтиб, ўз уйига келди ва хожага салом берди ва дуо қилдики: “Санинг умру давлатинг узоқ бўлғай!” Хожа айдики: “Сан ва санинг соҳибинг кимдур ва қайси ердин келурсан ва нечанд кундин бери қайда эрдинг ва қайси ҳовлида эрдинг? Ҳама аҳволингни баён қилғил”. Тўти арз қилдики: “Ул сани қадрдони қадима тўтингдурман ва мани санинг қафасингдин мишиқ олиб кетиб эрди ва қорнининг қафасида сақлаб эрди”, – деди. Хожа айдики: “Яна нечук тирилдинг?” Тўти изҳор қилдики: “Сан хотунингни бегуноҳ уйдин қувдинг. Бу важҳдан хотунинг гўристонга бориб, қирқ кун оч-наҳор, кўп йиғлаб зора қилди: Ҳақ таоло санинг хотунингни ҳолига меҳрибон бўлиб, манга яна жон бериб. ҳукм қилдики: “Бул хотиннинг эрини олдига борғил ва буларни яраштурғил. Балки сан бу воқиада гувоҳ бўлғил!” – деди. Хожа бу аҳволни билиб, ҳосили калом, уйдин чиқиб, от узра миниб, завжасин олдига борди. Айдики: “Эй, маъшуқим, ман санга тақсирсиз ранж еткурдим. Манинг тақсиримни афу қилғил!” Андин завжасини уйга олиб бориб, эру хотун иттифоқ ва муҳаббати тамом бирла бир уйда истиқомат қилдилар ва кўп айшу ишратлар қилдилар.

Маймуннинг тўтиси тўти бирла тожирнинг қиссасини тамом қилди ва Хужастага айдики: “Эй Хужаста, зуд турғил ва шаҳзода олдиға борғилки, то ваъдага хилоф қилмағайсан ва худо хоҳламагай, агар бу хабарни шавҳаринг эшитса, ман тожирнинг тўтиси киби сизларни ароларингда сулҳ ва ошти важҳидин ҳозирдурман”. Хужаста бу сўздин хурсанд бўлиб, хоҳладики шаҳзодани олдиға боргай. Бул аснода субҳ зоҳир бўлиб, яъни тонг отиш яқин бўлуб, Хужастани бориши мавқуф қолди. Ул важҳдинким, Хужаста кечаси ҳаргиз ухламоғон эрди. Истироҳат учун бистари зар узра бориб ухлади.

Форс тилидан Муҳаммад Худодод Қодирий таржимаси

ЛУТФУЛЛА ан-НАСАФИЙ ал-КАЙДОНИЙ

XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг биринчи ярмида яшаган фикҳшунос олим. Унинг тўлиқ исми Лутфулла ан-Насафий ал-Фозил ал-Кайдоний. Олимнинг “Матолиб ул-мусалли” номли китоби машҳур бўлган. У “Фикҳ ал-Кайдоний” ҳам деб аталган. Ўрта Осиёда оммавий қўлланмалардан бири сифатида мадрасаларда ўқитилган. Китобнинг қўлёзма нусхалари билан бирга Қозон шаҳрида босилган нусхалари ҳам мавжуд.

“Матолиб ул-мусалли” китобига битилган кўпгина шарҳлар мавжуд. Улардан бири 1540 йилда Муҳаммад Шамсиддин ал-Кўхистоний ал-Самадоний томонидан ёзилган.

Лутфулла ан-Насафий ал-Кайдоний 1349 йили вафот этган.

АЛИ НАСАФИЙ

XIV асрда яшаган атоқли меъмор. Ўз даврининг энг машҳур биноларини барпо этишда қатнашган. Қаршидаги Одина масжиди ва бошқа бир қатор меъморий иншоотлар унинг раҳбарлигида қурилган. Самарқанддаги Шоҳи Зинда меъморий мажмуасининг мақбараларидан бири тарҳини чизган. 1370-80 йилларда бу мақбара унинг иштирокида қуриб битказилган.

МАВЛОНО РУКНИДДИН НАСАФИЙ

Фасих Хавофий ўзининг “Мужмали Фасиҳий” асарида Мавлоно Рукниддин ал-Насафий Шероз шаҳрида муқим бўлиб қолган алломалардан бири эканлигини ва у 1340 йилда вафот этганлигини ёзган.

ҚУСАМ ШАЙХ

Яссавия тариқатига мансуб машҳур шайх, Баҳоуддин Нақшбанднинг пирларидан бири. Абдураҳмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-уис...” ва Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат...” асарларида шундай ҳикоя қилинади: Баҳоуддин ўз билимини такомил-

лаштириш учун Қусам шайх ҳузурига, Нахшабга келади. Қусам Шайх қовун еб ўтирган экан. У ҳеч нарса демай, қовун пўчоғини Баҳоуддин олдига ташлайди. Баҳоуддин уни олиб, еб қўяди. Бу ҳол уч бор такрор бўлади. Шу пайт Шайхнинг хизматчиси кириб, ун туя ва тўрт от йўқолганини айтади. Шайх Баҳоуддинга ишорат қилиб, “уни яхшилаб ушланг”, дейди. Тўрт хизматчи жаҳл билан Баҳоуддинга ташланади, уни калтаклайди. Аммо унинг жаҳлини чиқара олмайди. Баҳоуддин хотиржамлиги ва совуққонлигини йўқотмайди. Кечга яқин бир хизматчи кириб, моллар топилганлигини айтади. Кейинчалик Баҳоуддин бу воқеани эслаб, “Агар турк машойихларининг усулларидан хабардор бўлмаганимда, уларнинг бу ишидан ғазабланган, эҳтимол, кетиб қолган бўлур эдим”, дейди.

Тасаввуфда пирга қўл берган шогирд ўзининг бутун ихтиёрини унга топшириши керак. Пир эса унинг нафсини, кибрини ўлдирishi, феълидаги сабр, шукр, тўғрилиқ, одиллик каби фазилавларни тарбиялаши керак. Баҳоуддин Нақшбанд барча синовлардан муваффақиятли ўтади. Қусам Шайх унга: “Тўққиз ўғлим бер эди. Сен энг каттаси ва улуғи бўлдинг”, дейди.

Чиндан ҳам устоз ва шогирд ўртасидаги самимий муносабат абадий бўлиб қолади. Қусам шайх Нахшаб туманларидан тез-тез Бухорога келиб туради. Баҳоуддин унинг ҳурмат-иззатини жойига қўяди. Қусам Шайх эса: “Сенда мавжуд бўлган бундай сифат ва қатъий талабни толиблардан бирортасида кўрмаганман”, дейди.

Қусам Шайх ҳаётининг сўнгги дамлари ҳақида “Баҳоуддин Балогардон” китобида шундай битилган: “Қусам Шайх ғоят қарамли бўлган ва ўта оддий бўлганлигидан ҳаётларининг охирида Бухоро шаҳрида Масжиди Саррофоний яқинидаги тимга кириб, ҳар хил харидлар қилди ва тимдан чиқди. Бир дўкончага кирди. Фарзандлари ва тобеъларидан кимки ўзи билан бирга бўлса, ҳаммасини олдига чақирди ва деди: “Кетишимиз яқинлашди, каллимаи тавҳидни бирга айтайлик”. У айтди, бошқалар такрорлади. Бир онда жонини Ҳаққа таслим қилди”.

Қусам шайх Қарши яқинидаги Пудина қишлоғида дафн қилинган.

БАҲОУДДИН ҚИШЛОҚИЙ

XIII аср охири ва XIV асрнинг биринчи ярмида яшаган машҳур олим, тасаввуф шайхи. Баҳоуддин Нақшбандга ҳадис илмининг сабоқ берган. «Нақшбанд устозлари ва муридлари» китобида шундай сатрларни ўқиймиз: «Мавлоно Баҳоуддин Қишлоқий ўз даврининг муқтадоси (раҳбари), зоҳирий ва ботиний илмлар билимдони, шунингдек, каромат соҳиби бўлганлар. Ул ҳазратнинг туғилган жойи Муборак қишлоғидир, қайсики, Қарши вилоятининг даҳасидир. Бухоро шаҳридан у ергача 12 фарсанг йўлдир. У киши улуғ Хўжа Баҳоуддин Нақшбандга суҳбат шайхи ва ҳадис илмининг устози бўлган эдилар».

Бу сатрлар аслида Фахруддин Али Сафийнинг машҳур «Рашаҳоту айнил-ҳаёт» китобидан олинган. Унда Баҳоуддин Қишлоқийнинг фазилатлари, бу табаррук зотнинг Баҳоуддин Нақшбанд билан мулоқотлари хусусида қизиқарли маълумотлар берилган.

Баҳоуддин Қишлоқийнинг қабрлари Муборак қишлоғидадир.

ШАМСУДДИН КУЛОЛ ал-КЕШИЙ

Шамсуддин Кулол XI асрда Хожа Абдулхолик Гиждувоний исос солган машҳур Хожагон тариқатининг Қашқадарё воҳасидани машҳур вакили, Амир Сайид Кулолнинг шогирдларидан биридир. “Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир” номли китобда шундай сатрларни ўқиймиз: “Мир Кулолнинг 114 халифаси бўлган. Уларнинг энг етуклари Мавлоно Ориф Деҳа-Деггароний, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожаи Жамол Деҳаи Осийй, Шайх Шамсуддин Кулол, Шайх Ёдгор, Хожа Дарзуний, Мавлоно Жаллолиддин Кешийлардир”. Номлари саналган шайхларнинг иккитаси – Шамсуддин Кулол ва Жаллолиддин Кешийлар Қашқадарё воҳасида туғилиб ўсганлар ва фаолият олиб борганлар. (Жаллолиддин Кеший ҳақида қуйироқда ҳикоя қиламиз.)

«Рашаҳоту айнил-ҳаёт» китобида Шамсуддин Кулол Амир Кулолнинг «асҳоби киборларидан» бири эканлиги, у Қаршидан Хижозгача пиёда сафар қилиб, ўша даврдаги ироқлик машҳур шайх-

лар билан ҳамсуҳбат бўлганлиги қайд этилган. У Ироқ шайхларининг муруқабат тарзини Мовароуннаҳрда ҳам ёйишга интиланган.

Шамсуддин Кулол Амир Темурнинг отаси Амир Тарағайнинг пири бўлган. Буюк соҳибқирон ҳам уни ўзининг маънавий устози деб билган. Бир ривоятга кўра, Шамсуддин Кулол Амир Темурга 7 та нон беради ва шундай дейди: «Мана шу етти нонни егин, шунда сен ер юзининг етти иқлимга подшоҳ бўласан». Шамсуддин Кулол Амир Темурни ўз пири муршиди Амир Кулол ҳузурига ҳам олиб борган. Чунки бу шайх кўпинча Қашқадарё воҳасидаги Хўжа Муборак қишлоғида яшаган, бу ерда деҳқончилик билан шуғулланган. Демак Амир Темур ёшлик йилларидаёқ бу икки тасаввуф шайхининг суҳбатларидан баҳраманд бўлган, уларнинг насиҳатларини қулоғига қуйган. Соҳибқироннинг бутун умри давомида тасаввуф пирларига кўрсатган юксак эҳтироми, уларнинг қабрларини обод этиши боиси ҳам шу бўлса керак.

Шамсуддин Кулол Мовароуннаҳр салтанати Амир Темур кўлига ўтишидан бир неча йил олдин вафот этган. Соҳибқироннинг кўрсатмаси билан 1373 йили Шамсуддин Кулолнинг Шаҳрисабздаги қабри устига гумбаз барпо этилади ва отаси – Амир Тарағайнинг жасади ҳам ўша ерга кўчириб ўтказилади.

ҲАЗРАТИ БАШИР

Қашқадарё воҳасида донг таратган тасаввуф шайхларидан бири. Улуғбек ва Али Қушчининг замондоши. Асл номи – Султон Сайид Аҳмад Вали. Ривоятларда айтилишича, она сутисиз ўсанлиги учун “Бешир” лақабини олган.

Кейинги йилларда олим А.Чориевнинг изланишлари туфайли Ҳазрати Баширнинг маноқибби (ҳаёти ва фаолияти ҳақида ривоятлар) топилди ва нашр этилди. Мазкур маноқибга кўра, у XIV асрнинг охирларида Кеш вилоятининг Қоплатун қишлоғида туғилган (ҳозирги Китоб тумани Ҳазрати Башир қишлоғи). У бевоҳида бирор шайхдан таълим олмаган. Аммо ўз устида ишлаш, ўқиш-ўрганиш натижасида тасаввуфнинг бутун сир-асрорлари

ни ўрганган. Кароматлари, ҳаёт тарзи билан халқ ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган.

Маноқибда баён этилган воқеалар таҳлили шуни кўрсатадики, Ҳазрати Башир тасаввуфнинг Яссавия, Мавлавия ва Нақшбандия тариқатларини ижобий ўзлаштирган. Жумладан, Яссавияга хос бўлган зикри жаҳрия, Мавлавия тариқатига хос рақсу самоъ, Нақшбандия тариқатининг “қўллар дунё ишларида, тиллар ва диллар Оллоҳ зикрида бўлсин” шиори Ҳазрати Башир томонидан амалга жорий этилган. У ўз шогирдлари ва муридлари ёрдамида одамларни ҳақ йўлига бошлаган, бева-бечораларга ва камбағалларга ёрдам берган, ўзи ҳам ҳалол меҳнат билан кун кечирган. Дарвешлар билан даштга чиқиб, “ҳалвобиҳ”, яъни нишолдо учун зарур ўсимлик томирлари ва меваларни терган, уларни соттириб, озиқ-овқат харид қилган. Боғдорчилик билан ҳам шуғулланган. Варганзанинг анорлари шуҳрати ўша даврда бошланган, дейишади.

Ҳазрати Башир оқ сурп кўйлак, оқ кулоҳ ва эски тўн кийиб юрган. У “янги кийим кийсам, кибрланиб, Оллоҳга эътиқодим сусаяди”, дер экан. Маноқибда айтилишича, Шайхнинг шуҳрати кундан кунга ортиб, муридлари сони 6 мингга етган. Улар орасида гурли миллат вакиллари бўлган. Баъзи одамлар унинг устидан Улуғбек ва Хожа Аҳрор Валига шикоят қилганлар. Эҳтимол, Мавлавияга хос рақсу самоъ динга зид ҳодиса – ширк сифатида баҳоланган бўлиши мумкин. Аммо Ҳазрати Башир Самарқандда унамолар имтиҳонидан муваффақиятли ўтади. Бир муддат у Бухорода ва Андижонда ҳам яшаган, деган ривоятлар бор.

Ёзувчи Акрам Аминов ўзининг “Ҳисорнинг қирқ мўъжизаси” номли китобида бошқача бир ривоятни келтиради: “Ривоят қилишларича, Мирзо Улуғбек овни гоят севар, давлат ва илмий ишлардан чарчаганида кўпинча табиат бағрига отланиб қолар экан. Бундай пайтларда йўл Омонқўтон ва Ургут томон тушаркан. Самарқанддан етмиш чақирим нарида Зарафшон ва Ҳисор тоғлари елка тирашган жойда давлатпаноҳнинг Ҳазрати Башир исми донишманд, маслаҳатгўй дўсти яшарди. Айтишларича, бу зот Улуғбекка Али Қушчини шогирдликка тавсия этган экан.

Овдан сўнг базму зиёфатлар Ҳазрат Баширнинг ўнлаб қорабулоқлар қайнаб ётган катта чорбоғида ўтказиларди. Улуғбек табиатшунос ва файласуф дўстлари ҳузурда бир неча кунлаб қолиб кетарди».

Ҳазрати Башир маноқибидаги Али Қушчига доир маълумотлар ҳам бу икки машҳур зот ўртасида устоз-шогирдлик муносабатлари бўлганлигидан далолат беради. Унда айтилишича, Улуғбек қатл этилгач, Али Қушчи Ҳазрати Башир ҳузурига келади. Ҳатто у Улуғбекнинг хазинаси ва китобларини шу қишлоқ атрофларига яширган бўлиши ҳам мумкин, деган тахминлар бор. Бу ерда Али Қушчи ўз илмий изланишларини давом эттиради. У шогирдлари билан 6-7 йил яшаган жой ҳузурда Қушчи қишлоғи бўлган керак, деган тахминлар бор. Сиёсий вазият кескинлашгач, Али Қушчи бу ердан кетишга мажбур бўлади. Дастлаб Ҳирот шаҳрига бориб, бир муддат туради. Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомийлар ёрдамида Туркияга жўнатилади. Олим Истанбулда ўз илмий фаолиятини давом эттиради, кўшлаб шогирдлар етиштиради ва ўша ерда вафот этади.

Ҳазрати Башир милодий 1463 (ҳижрий 868) йили вафот этган. Вафоти муносабати билан айtilган таърих “Мири ҳақиқат” сўзидадир.

Ҳазрати Баширдан кўпгина фарзандлар қолган. Улардан бири Бобо Аҳмад яхшигина шеърлар ёзган. “Канз ул-маоний”, “Канз ул-асрор”, “Мифтоҳ ул-кунуз” номли маснавийлар ёзганлиги маълум.

ХОЖА АБУЛБАРАКА (Фироқий).

Ҳусайн Бойқаро давлатининг маъмурий хизматчиси, олим ва шoir. Асли Шаҳрисабзлик бўлган бу зот йигитлик пайтида Ҳиротга бориб қолган. Бобур 1500 йили Самарқандни олганида Биноий билан биргаликда унинг ҳузурига келади, мушоираларда иштирок этади. “Бобурнома”да Абулбараканинг битта ўзбекча тўртлиги келтирилган ва таҳаллуси Фироқий эканлиги айtilган.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарига Хожа Абулбарака Кеш шаҳрида қозиллик қилганлигини, аммо бадфеъ

бўлганлиги туфайли ишдан олинганлигини ёзади. Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музақкири аҳбор” асарида ёзилишича, Хожа Абулбарака айни пайтда яхшигина ижодкор бўлган, чиройли газаллар ва гўзал қасидалар биттади.

Заҳририддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” асарида Хожа Абулбарака билан боғлиқ шундай воқеани ҳикоя қилади: Самарқанд иккинчи марта олинганда (1500 йил) Ҳусайн Бойқаро ва Шайбонийхонларга яқинлиги билан танилган шоир Биноий унинг ҳузурига келади. Бобурга бағишлаб қасида ёзади, куй ижод қилади. Мушоира давраларидан бирида у шундай форсий рубоий ўқийди:

Не галла мароқ аз ў тавонам нўшид,
Не муҳмали галла то тавонам пўшид.
Онро ки на хўр данасту на пўшидан,
Дар илму ҳунаро кўжо тавонад кўшид.

Мазмуни: На егулик галлам бор, на кийинишга асраган кийимим бор. Ейдигани ва киядигани бўлмаган киши илм ва ҳунарга қандай киришсин.

Бобур бунга жавобан шу заҳоти шундай ўзбекча рубоий ўқийди:

Ишлар бори кўнглунгдагидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул галлаву муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю галладин уй тўлғусидур.

Биноий ҳам бунга жавобан шундай ўзбекча рубоий ўқийди:

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда ҳунаро бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, нелар бўлғусидур.

Изоҳ: муҳмал – кийим, мустаъмал – маъқул.

Даврада иштирок этаётган Хожа Абулбарака Биноийга мушоира қондаси бир оз бузилганлигини айтади. Яъни Бобур би-

ринчи айтган рубойи қофияси билан шеър айтиш керак эди. Биноий эса уни радиф қилиб, бошқа қофияда шеър айтди. Сўзининг исботи учун Хожа Абулбарака шу рубойини ўқийди:

Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрни қўлғусидур.
Тўкулгон агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўкулгонимиз бу даврда тўлғусидур.

Хожа Абулбараканинг Бобур мушоираларида иштирок этиши, Биноий билан ижодий баҳсга киришуви унинг катта истеъдод соҳиби бўлганлигидан далолат беради.

Хожа Абулбараканинг Айюб ва Баҳоуддин исмли ўғиллари ҳам яхши шоирлар бўлиб танилганлар. Баҳоуддиннинг тахаллуסי Собир бўлган.

АЙЮБ ШАҲРИСАБЗИЙ бинн АБУЛБАРАКА

XVI асрда яшаб, ижод этган шоир. Дастлаб Шаҳрисабзда, Сўнгра Самарқандда таълим олган. Унинг шоир бўлиб шаклланишида отаси Абулбарака Фироқийнинг хизматлари катта бўлган. Бир муддат Ҳиротда, Сўнгра Ироқда яшаган. Ширвонга (Озарбайжон) сафар қилиб, Ширвон шоҳининг надими бўлган. Шеърларида уни мадҳ этган.

“Музақкири аҳбоб” асарида таъкидланишича, Айюб Шаҳрисабзийнинг табиати ҳазил-мутойибага мойил бўлган. Унинг юз ифодаларини кўрган киши кулмасдан қолмас экан. Дўстона давраларни, самимий суҳбатларни яхши кўрар экан.

Ҳиндистонга келиб, подшоҳ Ҳумоюн хизматига кирибди. Шоҳ уни Гужаротга элчи қилиб юборибди. Гужаротликларнинг кайфу сафоли давралари унинг дилини ром этибди. Узоқ муддат шу вилоятда қолиб кетибди. Ҳумоюн подшоҳ Гужаротни забт этгач, қилган айби учун Айюбни зиндонга ташлабди. Аммо орадан кўп ўтмай, уни афв этиб, яхши лавозимга тайинлабди. Баъзи маълумотларга кўра эса, Айюбни гужаротликлар зиндонга ташлаган, Ҳумоюн подшоҳ юриши пайтида озод қилинган экан.

Баъзи тарихчиларнинг маълумотига кўра, Айюб Ҳиндистондан қувилган Ҳумоюн подшоҳ билан бирга 1540-45 йиллари Эронда яшаган. Сафавийлар саройидаги шоирларнинг мушоира давраларида иштирок этган.

“Музакири аҳбоб” асарида унинг яхши шеърлари, ёқимли сузулари борлиги таъкидланган ва форс тилидаги қуйидаги ғазали келтириб ўтилган:

Саҳаргаҳ саҳни чаман пури гулу шақоиқ бувад,
Чаман ба коми дили андалиби ошиқ бувад.
Зи роҳи мақсад агар тофтам инон талаб,
Зи ҳамроҳи рақибони номувофиқ бувад.
Зи хатти холи ту омухтам дақоиқи ишқ,
Зиҳи мажоз ки мажмуан ҳақоиқ бувад.
Чу рехт хуни ман аз дарди дил халос шудам,
Мараз илож назирад табиб ҳозиқ бувад.
Надошт тоқати жавру жафон у Аюб,
Агарчи бар ҳама аҳрон ба сабр фойиқ бувад.

Мазмуни: Тонгда чаман саҳни гулу лолага тўлади, ошиқ булбул дили мақсудига етади. Мақсад йўлида инон-ихтиёр излаб юрган эсам, бу ҳам эл бўлмас рақиблар йўлдошим бўлганидандир. Сенинг гўзаллигинг ва холингдан ишқ сирларини ўргандим, чунки мажоз ҳақиқатларнинг мажмуасидир. Ёр қонимни тўқдири, дил дардидан халос бўлдим, агар табиб ҳозиқ бўлса, касаллиббатта шифо топади. Айюб унинг жабру жафосига чидай олмасди, агарчи барча ёр-дўстлари ичида энг сабр-чидамлиси бўлса ҳам.

МАВЛОНО СОЙИЛИЙ

XV асрнинг иккинчи ярмида яшаб, ижод этган хаттот ва шоир. Қиршида таваллуд топган. Сўнгра Ҳиротга келиб, муқим бўлиб қолган. Алишер Навоий ўзининг “Мажолис ун-нафоис” асарида у ҳақда шундай ёзади: “Анингдек сарий ул-қалам котиб ўз замонида йўқтур. Ҳар кунда 500 байт осонлик била битар. Туркваш ҳақида йигит кўрунур. Аммо кўрунгандек эмас. Бу яқинда девон доғи тартиби хуруф била тузатти...”

Алишер Навоий шоирнинг қуйидаги форсча байтини келтириб ўтади:

На бар захмаш дилам пайкони он абрўкамон дорад,
Ки баҳри захми дигар оби ҳасрат дар даҳон дорад.

Мазмуни: Унинг қошлари камонидан отилган ўқ дилимда яра очди, у эса янги яра учун оғзида ҳасрат сувини тутиб турибди.

МАВЛОНО МИР ҚАРШИЙ

Қаршида туғилиб ўсган шоир ва саҳҳоф. XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда муқим бўлиб қолган. Алишер Навоий ўзининг “Мажолис ун-нафоис” асарида ёзишича, Мир Қаршийнинг Самарқанд бозоридаги саҳҳофлик дўкони ҳамиша адабиёт ихломандлари билан гавжум бўлган. Мавлоно бу ўзига хос адабий анжуманга раҳбарлик қилган, рангин ғазаллар битган. Анъанага кўра, форс-тожик тилида “Хатойй” тахаллуси билан ижод қилган.

Навоий Самарқандда ўқиган даврларида у билан танишган бўлса керак. Асарида унинг қуйидаги байтини келтиради:

Нест ойини муҳаббат кардан аз ёре гила,
Варна з-он бадахд мекардем бисёре гила.

Мазмуни: Муҳаббат қондасида ёрдан гина қилиш йўқ, бўлма-са, у вафосиздан кўп гина қилар эдим.

Мавлоно Мир Қарший Самарқандда вафот этган ва шу шаҳарда дафн этилган.

МАҲМУД НАСАФИЙ

XV аср охири ва XVI аср бошларида яшаган Ҳофиз ва бастакор. Ёшлик йиллари Насафда кечган. Сўнгра Самарқанд, Бухоро ва Ҳиротда таҳсил олган. Истеъдодли Ҳофиз, созанда ва бастакор бўлиб етишган, шеърлар ҳам ёзган.

Маҳмуд Насафий дастлаб Темурийлар саройидаги санъаткорлар гуруҳида хизмат қилган. Аммо рақибларининг ифволари ту-

файли Самарқандни тарк этиб, Ҳиротга кетишга мажбур бўлган. У ўзининг ширали овози, таъсирли ижро услуби билан шуҳрат қозонган. Машҳур шоирлар унга ўз шеърларини бериб, мусиқа ёзиш ва куйлашни илтимос қилганлар.

Атоқли Ҳофиз Ҳиротда бир неча йил яшаганидан кейин Бухорога келади ва умрининг охиригача шу шаҳарда қолади. Бу ерда у Нажмиддин Кавкабий Бухороий билан танишиб, ундан мусиқанинг илмий ва амалий асосларини ўрганади. Хожа Жаъфар Қонуний Самарқандийдан қонун асбобини чалиш сирларини ўзлаштиради. Шу тариқа даврининг энг машҳур санъаткорларидан бирига айланади. Айниқса, мусиқанинг мураккаб шакли ҳисобланган “Куллиёт” ижросида шуҳрат топади. Халқ орасида “Булбул” лақабини олади.

Маҳмуд Насафий “Исфаҳон”, “Ҳусайний”, “Ироқ” мақомларида бир неча “Нақш”, “Амал” ва “Савт”лар яратган. “Нақши Маҳмудий” оҳанги унинг машҳур асарларидан бири бўлган.

МУҲАММАД ХОЖА ал-ХУЗОРИЙ

“Мазҳар ул-ажойиб ва мажмаъ ул-ғаройиб” (“Ажойиботлар зуҳури ва ғаройиботлар мажмуаси”) асарининг муаллифи Муҳаммад Хожа Ҳинду бин Хожа Калон бин Муҳаммад Басир ал-Хузорий XV аср охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида яшаган. У Ғузур кўрғонида туғилиб, ўсган. Ёшлигидан тасаввуф илмига қизиққан. Бухоро ва Самарқандда машҳур шайхлар – мавлоно Али Боварди, Хожа Хизр, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Эшон Увайс ва бошқалар суҳбатига мушарраф бўлган. Сўнгра Бухоро яқинидаги Навоҳи қишлоғида яшаган машҳур шайх Оғои Бузургдан таълим олган. Тасаввуф таълимоти сирларини пухта ўрганган.

Оғои Бузург вафотидан кейин (1522) ал-Хузорий мазкур асарини ёзишга киришган. Асарда шайхлар, жумладан, пири Оғои Бузургнинг кароматлари қаламга олинган. Ўз ФА Шарқшунослик институти Қўлёмалар жамғармасида сақланаётган мазкур қўлёзма 1766–67 йилларда Муҳаммад Ризо бин Оллоқули Хонқоҳи томонидан кўчирилган.

ЛОЗИМИЙ КЕШИЙ

XVI асрда яшаган шоир. Асл исми Султонқули. Тазкиранавис Мутрибий билан мадрасада бирга ўқиган. Мутрибий уни хуштабъ ва иқтидорли шоир сифатида тилга олади ва қуйидаги байтини келтиради:

Эи тоби май чу дар мажлис рухат афрўхтан гирад,
Тариқи рўшнои шамъ аз ў омўхтан гирад.

Мазмуни: Даврада май ҳарорати билан юзларинг лов-лов ёна бошласа, шам нур сочишни ундан ўрганади.

БАҲОРИЙ НАСАФИЙ

Ўз ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида Баҳорий Насафийнинг “Шарҳи Муаммон Мирий” номли асари 707/ II рақами остида сақланмоқда. Бу асарида у муаммо илминини билимдони сифатида намоён бўлади, Мирий тўпламида келтирилган муаммоларнинг ечилиш йўлларини шарҳлайди.

Қўлёзма 1585 йилда котиб Ҳусайн бин Дарвиш Муҳаммад томонидан кўчирилган бўлиб, қалин Самарқанд қоғозига майда настаълиқ хати билан битилган. Бу асаридан муаллифнинг XVI асрда яшаганлигини тахмин қилиш мумкин.

НАЖМИ КЕШИЙ

XVI асрда яшаган шоир. Бадриддин Кашмирий ўзининг 1589 йили ёзилган “Равзат ар-ризвон ва ҳадиқат ал-ғилмон” (“Жаннат боғи ва ғилмонлар ҳадиқаси”) тазкирасида Нажми Кеший ҳақида маълумот берган ва шеърларидан намуналар келтирган.

МАВЛОНО ХОЖАГИЙ ИМКАНАГИЙ

Мавлоно Хожагий Имканагий Шаҳрисабзда яшаган машҳур Нақшбандий шайхларидан бири. Унинг тариқатдаги силсиласи отаси Шайх Мавлоно Дарвеш Муҳаммад Шаҳрисабзий Имканагий-

дан (вафоти 1562 й.) бошланади. У отаси ҳақида “Интихоб аз китоби “Ан-Насама” (“Насама” китобидан парча”) номли асар ёзган.

Мавлоно Хожагий Имканагий диний илмлар билан бирга дунёвий илмларни ҳам яхши билган. Ривоятларга кўра, у кориз усулида сув чиқариб, баландлик ерларни суғоришни йўлга қўйган. Ана шу фазилатлари туфайли “Хўжаи илм кони” деган ном олган.

Шарафуддин Роқимий ўзининг “Тарихи томм” номли асарида бу зот ҳақида шундай ёзади: “Ҳазрати қутбул-ақтоб мавлоно Хожагий Имканагий, қуддиса сирруҳу, Ҳазрати Мавлоно Дарвеш, қуддиса сирруҳунинг тўнғич ўғиллари ва фарзанди аржумандларидир. Ул зот ўз соҳибни қоллари Ҳазрати Мавлоно Муҳаммад Зоҳид халифа, иродат қўлларини қутбул-ақтоб, зубдатул авлиё, хулосатул атқиё, қудватул - аброр, усватул-ахёр Ҳазрати Хожа Аҳрор, қуддиса сирруҳу, пок этакларига урган ва асҳоби киром, хулофойи ҳумомларига айланган, камол мартабасига эришган эдилар. Ҳазрати Мавлоно Хожагий, қуддиса сирруҳунинг муридлари кўпдир. Ҳар бири комил бўлиб, мамлакат вилоятининг валийси эдилар... Санаи 1010 да (милодий 1600) Ҳазрати Мавлононинг пурфутуҳ руҳи муборақлари тан савмиъасидан олий олам хонақоҳига олиб кетилди. Мунаввар қабрлари Шаҳрисябз вилоятининг Имкона қарясидадир”. (Ҳозирги Китоб тумани Хўжаимкана (Хўжаи илм кони) қишлоғи.)

Мазкур асарда қайд этилишича, Мирзо Мўмин мунший Мавлоно Имканагий вафотида шундай таърих битган:

Қутби олийқадр мулло Хожагий кони сафо,
Он ки тухми некуи жуз дар дили мардум нақишт.
Рафт аз олам жавон ғаввоси баҳри маърифат...
Баски буд он қутби олам, неkhoқи мардумон,
Ҳақ таоло дод ўро жой дар мулки биҳишт.
Шайхи аҳли дин чу буд он муқтадои рўзгор,
“Шайхи аҳли дин” қазо таърихи фавти ў навишт.

Мазмуни:

Олийқадр қутб мулло Хожагий сафо конидир,
Одамлар дилига яхшиликдан ўзга нарса экмади.
Ул маърифат денгизи ғаввоси оламдан ёш кетди...

У олам кутби, одамларга яхшилиқ тиловчи зот эди,
Ҳақ таоло унга биҳишт мулкидан жой берди.
Дин аҳли шайхи, замон муқтадоси эди,
Қазо унинг вафоти таърихини “Шайхи аҳли дин”(1010)

деб ёзди.

САИДШОҲ КАСБИЙИ

Касби қишлоғининг саййидларидан бўлиб, яхши фазилатлар соҳиби сифатида ном қозонган. “Музаққир аҳбоб” да қайд этилишича, яхшигина шеърлар битган. Қуйидаги матлаъ унинг қаламига мансубдир:

Борурда кўйида жон қолди мандин ёдгор анда,
Қилурмен нолалар мен мундау жони фиғор анда.

ҲАКИМ ШАҲРИСАБЗИЙ

XVI асрда яшаган моҳир табиб ва истеъдодли шоир. Астрология, илми ғариба, шеър, муаммо ва аруз қоидаларини яхши билган. “Музаққир аҳбоб” асарида унинг илми ғариба – қиёфа ўзгартириш, актёрлик маҳорати ҳақида шундай воқеа баён қилинган: бир кун Машҳадга борадиган бўлибди. Аммо Бухородан ўтиши лозим бўлган, у ерда эса Ҳайдархожа исмли ҳукмдорнинг лашкарлари бор экан. Уни таниб қолишса, ушлаб қолишар экан. Шу сабабли гадо либосини кийибди. Кўзларини махсус дори билан қизартирибди, юзи ва соқолини оқ рангга бўябди. Ҳуллас, лашкарлар орасидан бемалол ўтиб кетибди.

Мазкур асарда унинг Имом исмига ёзган муаммоси ва қуйидаги форсча байти келтирилган:

Гул чи ҳожат духтан бар баҳлаи булғор гул,
Панжан бози ту бас бар баҳлаи булғор гул.

Мазмуни: Булғорий чарм қўлқопга гул тикмоқ ҳожат эмас, чунки сенинг булғорий қўлқопинг устидаги лочиннинг панжаси ана шу гулдир.

МИР ТАБИБ

Ҳаким Шаҳрисабзийнинг истеъдодли шоғирди, шоир. Қасида, ғазал ва рубоийлар ёзган. “Музақкири аҳбоб”да унинг қуйидаги байти келтирилган:

Руҳи ту эй, моҳи гардун, хатти ту эй, бутни мавзун,
Лаби ту дил барад акнун, қади ту сарви боғи жон.
Яке чун лолаву насрин, дуйум чун сабзаву райҳон,
Сейум чун гунҷаи рангин, чаҳорум фитнаи бўстон.

Мазмуни: Эй, ой юзли, паричеҳра санам, лабинг дилимни ром этди, қаддинг эса жон боғининг сарвидир. Биринчиси, яъни юзинг лолаю насриндек, иккинчиси лабинг устидаги мўйлар сабза ва райҳон каби, учинчиси лабинг гунҷадек рангин, тўртинчиси қаддинг бўстонда фитна қўзғовчидир.

ҚОЗИ САИД ХАРРОЗИЙ

XVI асрда яшаган олим ва шоир. Тасаввуф илмини пухта билган. Ҳасанхожа Нисорий “Музақкири аҳбоб”да у ҳақда шундай ёзди: “Замона илмларини пухта ўзлаштирган. Баъзан ўзининг дилини ром этувчи шеърларини бу каминага ҳам юбориб туради. Ва бу рубоийсини яхши айтган. Ҳар бир мисрада бир унсурни қишлоқ, ноҳиялар номи билан бирга тилга олган. Рубоий бундур:

Шўхе зи Насаф чу бод пинҳон гузарад,
Оташ зада дар Дашту Найистон гузарад,
Гардида зи оби дидаам Жуи Наве,
Касба раваду ба хоки Косон гузарад.

Мазмуни: Ул шўх Насафдан елдек пинҳон ўтади, Дашту Найистон (қамишзор)га ўт қўйиб ўтади, Кўзим ёшидан Жуи Нав(Янги ирик) пайдо бўлди, Касбидан оқиб, Сўнг Косон тупроғи томон ўтади.

АМИР БОҶИЙ КОСОНИЙ

Ҳасанхожа Нисорийнинг ёзишича, Косоннинг сайидларидан, яхшигина ижодкор шахс. Камолот ва яхши фазилатлар соҳиб бўлган. Унинг қуйидаги байти мисол тариқасида келтирилган:

Килки таҳрирам ҳамма гулҳои тар овард бор,
Кас надидаст аз наи хушке ки орад гул.

Мазмуни: Қаламим неъматидан яшнаган гуллар очилди. Йўқса, қуруқ қамиш гуллаганини ким ҳам кўрибди.

МИРЗО МАЛОЛИЙ

Уйшун уруғидан чиққан қобилиятли шахс. Убайдуллахоннинг яқин мулозимларидан бири бўлган. Аммо ёшлигида вафот этган. Ҳасанхожа Нисорий унинг Мирзои Қотил учун айтган қуйидаги матлаъсини келтирган:

Боз меҳоҳам ба як ошиққуше моил шавам,
Дилбарон ҳастанд, аммо бандаи Қотил шавам.

Мазмуни: Яна бир ошиқ ўлдирувчига моил бўлишни истаган, дилбарлар кўп, аммо Қотилга банда бўлмоқчиман.

ҚОЗИ АЪЗИДДИН КАСБИЙ

XVI асрда яшаган олим ва шоир. Касбида қозилик қилган, ўз даврининг илғор фикрли, билимдон шахсларидан бири бўлган. “Музаккири аҳбоб” да у ҳақда шундай сатрларни ўқиймиз: “Касби Насаф вилоятининг ноҳияларидан бўлиб, қози Аъзиддин ўшан ўлканинг амалдор кишиларидан ҳисобланади. Ҳаммага ёққан хулқ-атвор ва хуш амаллар зийнати билан безангандир. Илму фазилатларни тўла эгаллаган... Таъби ҳам яхши. Муаммо соҳасидagi билимларни ҳам яхши ўзлаштирган. Латиф муаммолари бор. Жаноб Сайид Мирзонинг вафоти таъриhini жуда яхши айтган. Таърих:

Дило, зи гардиши гардуни дун чи металаби,
Ки кори у ҳама рев асту ранги булажабе.
Фигону нолаи мардум гузашт аз гардун,
Ки рафт муфхари авлоди саййиди араби.
Чи фахри оли наби буд он ягонаи аср,
Аз он сабаб шуда торих “фахри оли наби”(973-ҳ. йил)

Мазмуни: Эй дил, бу пасткаш гардиши даврондан не талаб қилурсан, унинг бари иши макру ҳийла ва найранг. Одамларнинг фиғону нолаи бу ердан самога кўтарилди. Чунки бугун арабий саййид авлодининг ифтихори бизни ташлаб кетди. Ул аср ягонаси пайғамбар оиласининг фахри эди. Шу сабабли таърихи ҳам “пайғамбар оиласининг фахри” бўлди.

ДАСТУР НАСАФИЙ (Нодир)

1690/91 йилда вафот этган таниқли шоир ва олим. Айрим шеърларида Огоҳ тахаллусини қўллаган. Дастлабки маълумотни она шаҳри Насафда олган. Сўнгра Бухорода илм олиб, шу шаҳарда яшаб қолган. Фазлу камолини эшитган Абдулазизхон (1645-1680) уни ўз саройига таклиф этган.

Дастур Насафий саройда катта обрў ва мавқега эришган. Ҳазаллари ва қасидалари билан шухрат қозонган. Аммо Субҳонқулихон даврида (1680–1702) мамлакатда рўй берган иқтисодий ва маданий ҳаёт таназули туфайли кўпгина бошқа шоирлар қатори Дастур Насафий ҳам саройдан кетишга мажбур бўлган. Абдулазизхонга ҳамроҳлик қилиб Макка зиёратига борган. У ердан Ҳиндистонга келиб, Аврангзеб (1658–1707) саройига хизматга кирган.

Аврангзеб унинг билими ва қобилиятини юксак қадрлаган. Ордан кўп ўтмай Кобул шаҳри қозиси этиб тайинланган. Аммо бир йилдан сўнг, яна марказга чақириб олинган.

Дастур Насафий умрининг охирларида она юртига қайтиб, Бешкент шаҳрида яшаган ва шу ерда вафот этган.

МИРЗО АБДУЛҚОДИР БЕДИЛ

Ота-боболари асли кешлик, туркий барлос уруғидан бўлган Мирзо Абдулқодир Бедил Ҳиндистонда форс тилида яратилган.

адабиётнинг машҳур намояндаларидан биридир. Эронлик атоқли олим Абдул Ҳусайн Зарринқуб Бедилни «туркнажоду форсигўй» деб таърифлайди. Яъни у асли туркийлардан бўлса-да, форс тилида ижод қилганлигига ишора қилади.

Бедил милодий 1644 йилда Ҳиндистоннинг Патна вилоятидаги Азимобод шаҳрида таваллуд топган. Ота-онасидан эрта етим қолган шоирнинг истеъдоди болалигидаёқ намоён бўлади. 5 ёшидан бошлаб турли китобларни ўқий бошлайди. 10 ёшида араб тилининг қонун-қоидадаларини, форс адабий тилини пухта ўрганади. Тоғалари – Мирза Қаландар ва Мирза Зариф унинг тарбияси билан шуғулланадилар.

Бедил мадрасада бир неча йил ўқиган бўлса-да, ўз билимини мустақил равишда такомиллаштиришга катта эътибор берди. Ҳинд фалсафасини, тасаввуф таълимотини чуқур ўрганди. Қўшни вилоятлар ва мамлакатларга саёҳатга чиқди. Турли халқларнинг ҳаёти, урфу одатларини ўрганди.

Бедил бир муддат Аврангзебнинг ўғли Муҳаммад Аъзамшоҳ саройида хизмат қилади. Аммо кўп ўтмай бу вазифадан кетиб, бутун ҳаётини фан ва адабиётга бағишлайди. Азимободдан Ҳиндистоннинг сиёсий ва маданий маркази бўлган Деҳли шаҳрига кўчиб келади ва умрининг охиригача шу жойда истиқомат қилади.

Шўролар замонигача мадрасаларда Бедил шеърини ўрганилган. Унинг мураккаб ирфоний, фалсафий, ижтимоий ва лирик шеърлари таҳлил қилинган, зиёлилар даврасида бедилхонлик кечалари ўтказилган. Шоир асарларини тушунини ва шарҳлаш билимдонлик, олимлик мезони бўлиб қолган.

Кучли хотира, қобилият, тафаккур ва кенг дунёқарашга эга бўлган шоир кўплаб ажойиб асарлар яратди. Унинг шеърини асарлари 120 минг байтни ташкил этади. “Ирфон”, “Тури маърифат”, “Ишорат ва ҳикоёт”, “Муҳити аъзам”, “Тилисми ҳайрат”, “Ғазалиёт”, “Рубоиёт”, “Қасоидот”, “Таржеёт”, “Қитъаот”, “Ташбеҳот ва тамсилот” каби китоблари шулар жумласидан. Бундан ташқари, у “Нукот”, “Руқъаот”, “Чор унсур” сингари насрий асарлар муаллифи ҳамдир.

Бедил 1721 йили 77 ёшида вафот этган.

БЕДИЛ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР:

Кексаликдан ёш тўкиб, кўзлар паришон бўлғуси,
Тонг оқарган лаҳза юлдузлар паришон бўлғуси.

Ям-яшил барг берди бу майдонда мотамдин нишон,
Урса ниш кўклам уруғлар гар паришон бўлғуси.

Пардасин итқитса, айлаб талваса гар телбадек,
Гул ҳиди жим оҳ чекиб бадтар паришон бўлғуси.

Товланиб турмоғи мушкулдир оловнинг бир зайл,
Офтобдин нур, чу кафтдан зар паришон бўлғуси.

Муштарак манзилга бизлар тутган ул йўл тўғридир,
Чиқса мистардан агар, хатлар паришон бўлғуси.

Ҳар нафас олганда ўтгай дам, жавоҳир ёш тўк,
Ип узилган лаҳза бор гавҳар паришон бўлғуси.

Манзилинг қўрқинчи, тўхтат дилни ўз тугёнидан,
Бунда раҳрав ҳоли танг, раҳбар паришон бўлғуси.

Қилгали сиррингни фош лаб очмасанг, тинч ҳар нафас,
Май агар мавжланса бас, соғар паришон бўлғуси.

Ноумидлик чанглари чарх ичра тарқаб йўқ бўлур,
Жарчи қичқиргай-да қолгай, жар паришон бўлғуси.

Сир ўғирлаб, Бедил, оҳ, бепарда урмоқда юрак,
Йўқ бўлур шероза, бул дафтар паришон бўлғуси.

РУБОИЙЛАР

Ҳар кўзки, агар олмаса ибрат, кўрдир,
Ҳар луқма агар бермаса лаззат, шўрдир.
Ҳар тўн, агар ўзгармаса, тўнмас, у кафан,
Ҳар хонаки, бирдек тураверса, гўрдир...

* * *

Фарёдки, менга жафойи гафлат ўтди,
Жонимга қиёмати хижолат ўтди.
Дедим неча, кўз очиб, шу дунёни кўрай,
Дунёни то кўрганимча муддат ўтди...

* * *

Не келса, сабр айла, тамошодир бу,
Май ички, кўнгил дардига даводир бу.
Қул эрсанг, ўзинга билгил оламни қафас,
Қўй, юрма бу андуҳ сари, саҳродир бу...

* * *

Дил созида нағмаю наволар кўпдир,
Айбу ҳунару рангу сафолар кўпдир.
Кўпик тилагингму ё гавҳарми мурод?
Дарёда баҳою бебаҳолар кўпдир...

* * *

Эй ойна, манзилинг муборак бўлгай,
Ул ҳусни муқобилинг муборак бўлгай,
Ёр қайтди сафарданки, дилим унда эди,
Бедил, сенга бу дилинг муборак бўлгай.

* * *

Сен кун била тун ҳолини афлокдин сўр,
Май бўлмаса хумда, сен уни тоқдин сўр.
Ким ўтдию ким кетди – сўрарсан тоқай?
Дўстлар бари шунда мунтазир, хоқдин сўр...

* * *

Шодлик бўлаверса, қайгуга уйқашдур,
Байрам сира битмаса, юраклар ғаңқидир.
Ҳар нарсада мезон ва меъёр керак,
Сув ошса бошингдан, сув эмас, оташдир...

* * *

Дунёки, парокандалиги асбоб эмиш,
Ором бу жаҳонда, ўйлаким, симоб эмиш.
Денгиз эмиш у, мавжи – паришонлигимиз,
Осуда кўнгил – бир гавҳари ноёб эмиш...

* * *

Ҳар кимсаки то шикаста, дилхун бўлмас,
Ул мулки вафода қадри афзун бўлмас.
Дунёдаги ҳар тош бўлавермас ёқут,
Ҳар қатра сув ҳам гавҳари макнун бўлмас...

* * *

Фойданг йиқитиб бизни, зиён бўлгусидир,
Ҳар чандки баҳор эрур, хазон бўлгусидир.
Ойна-ку ул замон қўлингдан тушди,
Аксинг дағи кўздан ҳам ниҳон бўлгусидир...

* * *

Шеърим менга неча юз забондин келади,
Кўпдан бери, кўп вақту замондин келади.
Тавроғ эмаски ул, то тахмин этсам:
Бир йўла магарки осмондин келади...

* * *

Сен кетдинг у мен асири манзил қолдим,
Бу дарду ғаму аламга машғул қолдим .
Бедил эканимни сал унутган эрдим,
Кўнгил сенга боз кечдию бедил қолдим...

* * *

Гардун ўзи – неча собиту сайёр эмиш,
Дарё ўзи – неча чашмаю анҳор эмиш.
Дунё ишидан ҳамиша воқиф бўлким,
Сен билганинг ул битга эмас, бисёр эмиш...

(Ж. Камол таржимаси)

ҲУСОМИДДИН НАСАФИЙ

Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридаги “Солоржанг” музейида “Мажмуаи ашъори шуарои мутақаддимин” (“Олдин ўтган шоирлар шеърлари мажмуаси”) деб номланган китоб сақланмоқда. Бу асар XVII асрнинг иккинчи ярми ёки XVIII асрнинг бошида ёзилган. Унда илгари ўтган 149 шоир ҳақида маълумот ва уларнинг асарларидан намуналар берилган. Баёзда Хусомиддин Насафийнинг ҳам шеърлари мавжуд.

МУЛЛО НАДРО ОГОҲ (Насафий)

Ҳиндистондаги “Солоржанг” музейида сақланаётган яна бир баёз 1607 йилда китобат қилинган. Унинг бир боби Мовароуннаҳр, хусусан Бухорода яшаб, ижод этган шоирларга бағишланган. Бу шоирлар орасида Мулло Надро Огоҳнинг шеърларидан ҳам намуналар берилган. Қуйидаги рубоий ҳам унинг қаламига мансуб:

Мо муҳаббатпешагонро чун ниғаҳ дар кўи дўст,
Омаду рафте, ки буд аксар зи роҳи дийда буд.

Мазмуни: Биз, муҳаббат ошuftгаларининг кўзлари дўст йўли да бўлганлиги учун, барча келиб-кетишлар кўпинча кўзимиз йўли орқали бўлади.

АБУЛҚОСИМ АЛ-КАСБАВИЙ

Абулқосим бин Шоҳ Мирзо бин Асадулла ал-Ҳусайний ал-Касбавийнинг “Риёз ул-мутафакқирийн” номли асари бизнинг давримизгача етиб келган. Мазкур рисола 1652 йилда ёзилган бўлиб, Бухоро хони Абдулазизхонга бағишланган. Тасаввуф таълимоти, унинг моҳияти ва талаблари ҳақидаги бу асарда сўфийлар ҳаёти ва қарашлари ҳақида қизиқарли ҳикоят ва ривоятлар келтирилган. Китоб 8 бўлим – “равзага” (боғ), ҳар бир равзада “ашжор” – дарахтларга бўлинган. Насрий матнлар шеърӣ ми-соллар билан безатилган. Муаллифнинг таҳаллуси “Шеърӣ” бўлганлигига қараганда, шеърлари ҳам ўзи ёзган.

Ўз ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида сақланаётган мазкур қўлёзма муаллиф ҳаётлигида, 1673 йилда Бухородаги Нодирбий девонбеги мадрасасида Мирзо Хожа бин Мир Нотиқ Хожа ал-Касбавий томонидан кўчирилган.

НАСИМ МАҲРАМ

XVII асрда яшаган шоир. Асл исми Хожа Амиршариф. Насаф шаҳрида туғилиб, вояга етган, сўнгра таҳсил учун Бухоро шаҳрига борган. Ҳар томонлама пухта билим олиб, истеъдодли

шоир сифатида танилган. Натижада Абдулазизхон ҳукмронлиги даврида (1645-1680) саройга хизматга олинган. Аммо Субҳонқулихон даврида саройни тарк этишга мажбур бўлади. Дастлаб Балх шаҳрига, сўнгра Ҳиндистонга боради.

Малеҳо Самарқандийнинг “Музаққир ул-асҳоб” тазкирасидаги маълумотларига кўра, Насим Маҳрамнинг назмий ва насрий асарлари ўз даврида юксак баҳоланган. У «Ҳинд услуби»нинг таъриботчиларидан бири бўлган ва бу услубнинг Ўрта Осиёга ёйилишида катта роль ўйнаган. Маълумки, «Ҳинд услуби» мураккаб тимсоллар тизими, чуқур фалсафий ва ижтимоий фикрларнинг назик ифодаси билан ажралиб турган. Малеҳо шоирни “дурри якто”, “жавҳари бебаҳо” дея таърифлаб, шундай ёзади: «Ҳозирги пайтда (1688-89) у ўша ерда (яъни, Ҳиндистонда) яшайпти. У туфайли Шоҳтуғро Қаландар насри, Носирали Ҳинди ва Қосим Девона ғазаллари Балх, Бухоро ва Самарқандда машҳур бўлди. Давримиз шоирлари ва адиблари ундан ўз шеърлари ва фикрлари учун рангин тимсоллар олмоқдалар».

Насим Маҳрамнинг шеърий асарларини ўз ичига олган “Девони Насим” мажмуаси Ўз ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида 375/11 рақами остида сақланмоқда. У ўз даврининг қувонч ва ташвишларини, соф муҳаббат ва садоқатни маҳорат билан қуйлаган. Шоирнинг бир байти қуйидагича:

Баски тан додам ба гарди кулфати олам, Насим,
Чеҳраи ман сурати деворро якраиғ буд.

Мазмуни: Олам кулфатининг чангига тан берганлигим учун, Насим, юзим деворий сурат рангига кирди.

САЙИДО НАСАФИЙ

Ўз замонасининг атоқли шоири Миробид Сайидо Насафий 1637 йили Қарши шаҳрида туғилган. Давр анъанасига кўра, форс тилида ижод қилган. У Абдулазизхон (1645-1680) ҳукмронлиги даврида Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Ўша даврда машҳур бўлган Турди Фароғий йўлидан бориб, ғазаллар, ҳажвий шеърлар ва дostonлар битган.

Сайидо тез орада танилиб, тилга гушади. Абдулазизхоннинг эътиборига сазовор бўлади. Аммо илм-маърифатни ёқтирмайдиган Субҳонқулихон даврида саройда ижод қилишдан воз кечиб, оддий тўқувчилик билан кун кечиради.

Малеҳо Самарқандий ўзининг “Музаккир ул-аҳбоб” тазкирасида Сайидо Бухородаги Девонбеги мадрасасида, кўримсизгина бир ҳужрада истиқомат қилганлигини ёзади. Моддий қийинчиликда яшаса-да, таъма умидида амалдорларга бўйин эгишдан ор қилади. Тазкирада Сайидо ижодига шундай баҳо берилган: “Мақташда унинг номи пайваста келмаган ғазал учрамайди, у мухаммас боғламаган ғазал ҳам топилмайди. Ёқимли ғазаллари сўз усталарини ҳайратда қолдирган, раъно янглиғ мухаммаслари сават тўла гулларнинг тожидир. “Шаҳрошуб”лари бозорларга ғавғо солган, рубойилари сўз арбоблари эътиборини қозонган, қасидалари салмоқли, маснавийлари сирларга бой, қитъалари пандга сероб, мустаъзодлари қалбларни ром этувчи, мувашшаҳлари муаммо, чистонлари дилписанд, нимаики ёзган бўлса, бари мумтоз ва олийқадрдир”.

Сайидо Насафий катта адабий мерос қолдирган. Унинг лирик ва эпик асарлари ҳажми 18 минг мисрадан ортиқ. У ғазал, рубоий, қитъа, маснавий жанрларида баракали ижод қилган. Энг муҳими бу асарларда шоир яшаётган даврнинг ҳаққоний лавҳалари, меҳнаткаш халқ ҳаёти маҳорат билан акс эттирилган. Шу жиҳатдан қараганда, “Шаҳрошуб” (“Шаҳар ҳунармандлари хусусида манзумалар”) номли асари диққатга сазовор. 404 байтдан иборат бу ўзини хос асарда шоир ўша даврда Бухородаги 212 хил ҳунар-қасб соҳибларини таъриф ва тавсиф этади. Болаларга мос тарзда битилган “Баҳориёт” асарида эса ҳайвонлар ўзаро баҳсга киришадилар. Манзума сўнгида меҳнаткаш халқ рамзи бўлган чумолилар ҳаммадан кучли экан, деган хулоса чиқарилади.

Сайидо Насафий тараққийпарвар шоир сифатида мамлакатнинг яхлитлиги тарафдори бўлган. Ўзаро юрт талашларички низолар мамлакатни таназзулга олиб келишини англаётган.

Шоирнинг бир рубойиси қуйидагича:

Омад баҳору сайри гулистон ғанимат аст,
Базми висоли ғунчаи хандон ғанимат аст.
Бо қомати хамида равам сӯи бӯстон,
Наззораи бинафшаву райҳон ғанимат аст.

Мазмуни: Баҳор келди, гулистонни сайр этмоқ ғаниматдир, хандон ғунча висолининг базми ғаниматдир, эгилган қад билан бӯстон сари борамав, бинафшаю райҳонни томоша қилиш ғаниматдир.

Атоқли шоир 1710 йилда Бухорода вафот этган.

КОМИЛ НАСАФИЙ

Комил ибни Камол Насафий “Дурри макнун” (“Яширин дурлар”) номли асар ёзган. Тасаввуфнинг Қодирия тариқати вакили бўлган Комил Насафий XVII асрнинг 2-ярмида ёзилган мазкур асарида сўфийлик, унинг моҳияти, атамалари ҳақида ҳикоя қилган. Муаллифнинг шу мавзудаги яна бир асари “Шарҳи илҳомот мусамми ба равзот ул-жаннат” деб номланган. Бу рисола номаълум муаллифнинг “Илҳомот” номли асарига ёзилган шарҳдир. Иккала асар ҳам 1915 йилда Мулло Муҳаммад Содик валади Қори Мулло Абулфайз Насафий томонидан кўчирилган.

Комил Насафийнинг “Шарҳ ул-ҳикам ал-Атоия” номли рисоласи ҳам бор. У Атоуллоҳ ал-Искандарий (вафоти – 1309 й.) асарига ёзилган шарҳдир. Рисоланинг XVIII асрда кўчирилган бир нусхаси бизнинг давримизгача етиб келган.

ДЎСТМУҲАММАД ал-КЕШИЙ

Дўстмуҳаммад бинни Наврўз Аҳмад ал-Кеший “Силсилат ус-содиқийн ва анис ул-ошиқийн” номли китоб муаллифидир. Бу асарида у *Хожагии Косоний Махдуми Аъзам* ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилган. Асарнинг XVII асрда кўчирилган қўлёзма нусхаси ЎзФА Шарҳшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида 2471 рақами остида сақланмоқда.

ЛОМЕИ НАСАФИЙ

XVII аср охири ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган таниқли шоир ва таржимон. Дастлаб Қарши ва Бухорода, ҳаётининг сўнгги йилларида Ҳиндистонда яшаган.

Ломеи Насафий Абдулазизхон ҳукмронлиги йилларида саройга тақлиф этилган. Турди Фароғий, Сайидо Насафийлар билан ёнма-ён туриб ижод қилган. Абдулазизхон уларни юксак қадрлаб, раҳнамолик қилган. Ҳокимият Субҳонқулихон қўлига ўтгач, кўпгина сарой аъёнлари қатори шоир ва санъаткорлар ҳам саройдан қувилади. Ломеи Насафий ҳам дастлаб Абдулазизхонга ҳамроҳлик қилиб Макка зиёратига боради ва у ердан Ҳиндистонга, Бобурийлар ҳузурига йўл олади. Аврангзеб (1658-1707) ҳукмронлиги йилларида саройга йўл топиб, катта обрў-эътибор қозонади.

Ломеи Насафий ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Унинг “Ибратнома”, “Шараф ул-инсон” сингари асарлари бизгача етиб келган. Бу асарлар Санкт-Петербургдаги М.Е.Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонанинг қўлёзмалар бўлимида сақланмоқда.

Шоир рубоийларидан намуна:

Гардун тамоми чашм ба ёди узори кист?
Ранги баҳор хушии дасти нигори кист?
Ҳамчун сари бурида тапад меҳр дар шафақ,
Мажрўҳи ки, шаҳиди ғами ки, шикори ки?

Мазмуни: Олам вужуди кўз бўлиб қайси юзни ёд этмоқда, Баҳор ранги қайси нигорнинг дастидан хун бўлмоқда, Шафақ ичра Қуёш кесилган бош каби тўлғанади, у кимнинг мажруҳи, кимнинг ғамида шаҳид бўлган, кимнинг овига айланган?

ҚАДРИ НАСАФИЙ

Олим Илёс Низомиддиновнинг ёзишича, Қадри Насафий 1585 йилда Ҳиндистонга келиб, Акбаршоҳ саройи шоирлари сафидан ўрин олган. Унинг ижодидан намуналар Ҳиндистонлик тазкиранависларнинг бир қатор асарларида келтирилган.

МУЛЛА АБДУЛХОЛИҚ ОЗАРИ НАСАФИЙ

XVII асрнинг охири ва XVIII аср бошларида яшаган шоир. Унинг “Девони Озар” мажмуаси ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида 130/11 рақами остида сақланмоқда. Настаълиқ хати билан турли рангдаги қоғозларга битилган девон 1720 йилда кўчирилган.

САЙИДХОЖА НАСАФИЙ

Сайидхожа Насафий Қаршида туғилиб, бир умр шу шаҳарда яшаб ўтган. “Боғча ва Бўстон”, “Шоҳча ва Бўстон”, “Китоби ҳамиша баҳор”, “Хобу хаёл”, “Фироқу висол” каби эпик асарлар ёзганлиги ва шеърий девон тузганлиги маълум. Аммо унинг мероси ҳозиргача махсус тадқиқ этилмаган.

Сайидхожа Насафий 1737 йилда Қарши шаҳрида вафот этган.

САЛОҲИДДИН САЛОҲИЙ

XVIII асрда Қарши шаҳрида яшаб, ижод этган шоир Салоҳий ва унинг ижоди ҳақида маълумотлар кам. Нурмуҳаммад Насафийнинг тазкирасидаги маълумотларга қараганда, у ўзбек тилида “Гул ва булбул” (1740), форс-тожик тилида “Юсуф ва Зулайҳо” (1753) каби асарлар ёзган.

Шоир ўзининг дидактик “Гул ва булбул” достонида инсоний фазилатларни, одамийликни улуғлайди. Жумладан, унда шундай сатрлар бор:

Ёмонлар суҳбатида бўлма ҳаргиз,
Аларнинг суҳбатидур фитнаангиз.
Эшит, ножинс бирла қилма суҳбат,
Етар андин санга кўп ранжу меҳнат.
Ёмонлар суҳбатида турма, қочғил,
Аларнинг суҳбатидур захри қотил.

АМИН бин НУРМУҲАММАД НАСАФИЙ

XVIII аср ўрталарида яшаб, ижод этган қаршилик олим ва шоир. “Мазҳар ул-мусаннифин” (“Адиблар баёнида”) номли асар муаллифи. 1759 йилда ёзилган мазкур асарида у Бухоро хонлиги ҳудудида яшаб ижод этган кўплаб шоир ва адиблар ҳақида маълумотлар беради. Жумладан, унда бир қанча қаршилик ва косонлик шоирларнинг таржимаи ҳоли ва ижоди тўғрисида мухтасар маълумотлар мавжуд.

МУШТОҚ ШАҲРИСАБЗИЙ

Кўқон хони Амир Умархон даври шоирларининг пешқадами бўлган Абдулкарим Фазлий Намангоний ўзининг “Мажмуаи шоирон” асарида Муштоқ Шаҳрисабзий ҳақида маълумот берган. Фазлий уни таъби расо шоир деб таърифлайди. Санкт-Петербургдаги М.Е.Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонанинг Шарқ кўлёмалари бўлимида “Мажмуаи ашъор” деб номланган баёз сақланмоқда. Ундан Шаҳрисабз адабий муҳитининг таниқли вакили – Муштоқ Шаҳрисабзийнинг ҳам бир неча ғазали ўрин олган.

МУЛЛА ҚУРБОН ХИРОМИЙ

Мумтоз адабиётимизнинг машҳур сиймоларидан бири бўлган Мулла Қурбон Хиромий 1796(1810) йили Китоб шаҳрининг Чармгарон маҳалласида туғилган. Бошланғич маълумотни Қорақойча гузаридаги масжидда олган. 15 ёшдан кейин Бухорога кетиб, Мири Араб мадрасасида таҳсилни давом эттирган. Аммо иқтисодий қийинчилик туфайли уни ниҳоясига етказа олмай, Китобга қайтиб келган. Ота касби – чармгарлик, табиблик, хаттотлик қилиб кун кечирган.

Хиромий яшаган даврда Бухоро амири Насруллохоннинг зулмкорона сиёсати, иқтисодий аҳволнинг ночорлиги туфайли Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ бекликлари аҳолиси ўртасида норозилик кайфиятлари кучайган, хонликка бўйсунмаслик ҳаракатлари бошланган эди. Бунга жавобан Амир Насруллохоннинг босқини,

эркталаб кенагасларни қатагон қилиши Мулла Қурбонда ҳам исёнкорлик туйғусини уйғотган. Айниқса, амир хуфялари томонидан қатл этилган шоир Ҳозикнинг дафн маросимидаги иштироки, эрксевар, илгор фикрли кишилар билан дўстлиги унинг қаттиқ таъқиб остига олинишига сабаб бўлган. Ўзигина эмас, бутун уруғ-аймоғи таъқиб қилинган. Шоир Китоб шаҳридан яширинча чиқиб кетишга мажбур бўлган. Унинг Навоий газалига боғлаган бир мухаммасидаги байтлар ўша даврда битилгандек таассурот қолдиради:

Оқким, кўнглим уйи вайронадур меъморсиз,
Соғари айшим нигундир бир маҳи гулнорсиз,
Нахли умрим ғам елидин қолди биру борсиз,
Навбаҳор айёми ўлмиш, ман диёру ёрсиз,
Булбул ўлғондек хазон фасли гулу гулзорсиз.

Хиромий мумтоз адабиётимизнинг Алишер Навоий, Фузулий, Бобур, Бедил, Зебуннисо сингари улкан санъаткорлари ижодидан баҳраманд бўлган, уларнинг ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Ўз замондошлари – Шавқий Каттақўрғоний, Ҳозик, Воалар билан яқин ижодий алоқалар ўрнатган.

Хиромий дostonнавис шоир сифатида ном қолдирган. Унинг “Чор дарвеш” (1834), “Тўтинома” (1854), “Раъно ва Зебо” (1856), “Юсуф ва Зулайхо” (1862) сингари асарлари машҳур бўлган. Бу дostonларида у чин муҳаббат, инсонийлик, ватанпарварлик, илм-маърифатга интилиш каби фазилатларни тараннум этган. Айни пайтда, дostonларда ўз шарҳи ҳолини, долғали давр воқеаларини ҳам акс эттирган. Жумладан, “Раъно ва Зебо” дostonида шоир Шаҳрисабз васфида шундай сатрларни битган:

Гаразким, Шаҳрисабзи жаннатойин,
Ки толди тангри лутфи бирла тазйин.
Ики жониб ики дарёйи маввож,
Фалак юзига мавжидин уриб кож.
Ҳисори етти кўкдин бош ошурғон,
Фалак буржиға буржи таън урғон.

Бутиб шаҳр ичра ҳар жониб хиёбон,
Ери пайваст сумбул бирла райҳон.
На юздин бўлмасин фасли баҳори,
Ўтар ҳар кўчасидин жўйбори.
Саросар ер юзидур сабзаи тар,
Дегайсанким, инибдур чархи аҳзар.
Ариғлар ҳар тарафдин жадвали сим,
Ёнида сабза-мўяк анга таслим.
Улуси сайр этар андоқки маҳваш,
Бу юздин дерлар они Кеши дилкаш.

Хиромий адабий мероси салкам 30 минг мисрани ташкил этади. У дostonлардан ташқари 200 дан ортиқ мухаммасни ўз ичига олган девон тузганлиги ҳам маълум. Бу асарлар ўз вақтида жуда машҳур бўлган. Масалан, “Чор дарвеш” 1910 йилда Тошкентда, 1913 йилда Когонда литографик усулда босилган. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти Қўлэзмалар жамғармасида, Санкт-Петербург Давлат кутубхонасида, баъзи хусусий кутубхоналарда шоирнинг ўнлаб қўлэзма асарлари сақланмоқда.

Хиромий 1891 йили вафот этган. Шоирнинг ўғли Мирзо Зокир ҳам шеърлар ёзган, котибликда ном чиқарган.

Бугунги кунда Тошкент ва Китоб шаҳарларидаги кўчаларга, Шаҳрисабз туманидаги мактаблардан бирига шоир номи берилган.

НИСОРИЙ НАСАФИЙ

XIX асрда яшаб, ижод этган шоир. Ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар кам. Возеҳ Бухоройнинг “Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират-ид-асҳоб” асарида Нисорий Насафий истеъдодли шоир сифатида таърифланган. Шоирнинг мазкур тазкирада келтирилган бир ғазалида шундай байтлар бор:

Чарх гардад бар ҳаво ҳамчун ҳубоб аз чашми ман,
Хўрд барҳам дар жаҳон сайри саҳоб аз чашми ман.
Қиссан тўфон ту гўи боз аз сар рух намуд,
К-инчунин аз баски олам шуд хароб аз чашми ман.

Шуд сиришкам сурх андар ёди он лабҳон лаъл,
Кўҳҳо гардид чун лаъли хушоб аз чашми ман...
Гашт олам аз сиришкам, эй Нисорий, зери об,
Карда эзид қавми оламо азоб аз чашми ман.

Мазмуни: Кўзим туфайли олам пуфак каби ҳавога кўтарилади, кўзим туфайли жаҳонда саҳоб сайри барҳам топди. Сен гўё тўфон қиссаси яна бошланди, дерсан, чунки олам менинг кўзларимдан хароб бўлди. У қизил лаблар ёди билан кўз ёшларим қип-қизил бўлди, тоғлар кўзларим нуридан товланувчи лаълга айланди... Эй, Нисорий, кўз ёшларимдан олам сувга кўмилди, худо олам қавмига кўзим билан азоб берди.

НАЗАР МУҲАММАД АН-НАСАФИЙ

“Таърихи Вали” номли асар муаллифи. 1834 йили ёзилган бу асарида у тасаввуфнинг Қодирия тариқати вакиллари, уларнинг ҳаёти ва кароматлари ҳақида ҳикоя қилган, вафоти таърихларини шеърӣ йўл билан баён этган. Шунингдек, китобда Кубровия, Ҳамадония, Ҳусайния тариқати ҳақида ҳам маълумотлар берилган.

“Таърихи Вали” асарининг 1835 йилда кўчирилган қўлёзма нусхаси ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

ФАРАҲ ШАҲРИСАБЗИЙ

XIX асрнинг биринчи ярмида Шаҳрисабз адабий муҳитида вояга етган шоир. Унинг асл исми номаълум. Шоир Жунайдулло Ҳозиқ Шаҳрисабз ва Китобда яшаган кезлари у билан ҳамфикр ва дўст бўлган. Айни пайтда, адолатпеша, ноҳақликка қарши курашчи сифатида танилган.

Ҳозиқнинг фожиали ўлими Фараҳ Шаҳрисабзийни қаттиқ қайғуга солган. Бу ҳақда марсия-таърих ёзган. Турли тазкираларда келтирилган бу таърих қуйидагича:

Шунидам, хотифи ҳикмат саранжом,
Ба гўшам қатли Ҳозиқ дод пайғом.
Фараҳ аз баҳри таърихаш рақам зад:
“Жунайдуллоҳ ибн Шайхулислом”.

Мазмуни: Эшитдим, ҳикмат соҳиби қулоғимга Ҳозиқ қатли
ҳақидаги хабарни келтирди. Фараҳ бу воқеа таърихи ҳақида шун
дай рақам чекди: “Жунайдуллоҳ ибн Шайхулислом” (Абжад ҳисо
бида ҳижрий 1259 йил / милодий 1843 йил).

ТОҲИРА НАСАФИЙ

Шоира Тоҳира Насафий XIX аср охирида Қарши шаҳри
да туғилган. Ёшлигида пухта билим олиб, ўзи ҳам мактаб очган
ва унда қизларни ўқитган. Мумтоз адабиёт сирларини пухта ўрни
ниб, ўзи ҳам газаллар ёза бошлаган. XIX аср охири ва XX аср
бошларида Бухоро ва Фарғонага сафар қилган. Бу шаҳарларда
машҳур ўзбек шоиралари билан учрашиб, мушоираларда инти
рок этади.

Тоҳира Насафий зулҳиссонин шоира бўлган. У ўзбек ва тожик
тилларида бирдек маҳорат билан шеър ёзган. Шоира умрининг
сўнгги йилларида Термизда яшаган ва шу ерда вафот этган.

Тоҳира Насафий ижодидан айрим намуналар тазкиралар ор
қали бизгача етиб келган. Унинг тожик тилидаги бир газали ш
байт билан бошланади:

Гар ба ту афтодам назар чеҳра-бачеҳра, рў-барў,
Шарҳ диҳам гами худро нукта-банукта, мў-бамў.

Мазмуни: Агар сенга юзма-юз туриб назар ташласам эди,
ғамимни биттама-битта, астойдил шарҳ этар эдим.

МИРЗО УМРБОҚИЙ ШАҲРИСАБЗИЙ (Самарқандий)

Мирзо Умрбоқий 1878 йилда Шаҳрисабз шаҳрида туғилган.
Шоирнинг отаси Мулла Авазмурод тижорат билан шуғулланган.

исносида адабиёт ва шеърятга ҳам ихлосманд бўлган. Шу сабабли фарзандига ёшлигидан бошлаб билимга ташналик ва юксак инсоний фазилатларни сингдирган.

Мирзо Умрбоқий дастлаб Шаҳрисабз мадрасаларида, кейинроқ бир муддат Бухорода таълим олган. Адабиёт, тарих, санъат, фикр соҳасида чуқур билим олган. Шатранж ўйинида ҳам маҳорат соҳиби бўлган. Аммо отасининг вафоти ва моддий қийинчилик туфайли ўқишни ташлаб, ишлашга мажбур бўлган. Хусникатни яхши билганлиги учун отасининг дўсти – муфтий Иноятулла хўжа уни ишга олган. Бўш пайтларида қўлёзма китобларни чиройли хуснихат билан кўчириб, тирикчилик қилган. Бир куни Шаҳрисабз ҳокимининг илтимосига кўра нодир бир китобдан нусха кўчириб беради. Ниҳоятда чиройли хат билан, хатосиз кўчирилган нусха ҳокимга манзур бўлади. Мирзо Умрбоқийни ҳокимнинг мирзохонасига ишга қабул қиладилар.

Орадан кўп ўтмай Бухорода амирлик тузуми ағдарилади. Ревкомлар ташкил этилади. Мирзо Умрбоқийни котибликка ишга қабул қиладилар. Аммо коммунистик партия сафига киришдан бош тортиб, ишдан қувилади. Ота касби – тижорат билан шуғулланади.

30-йилларда вазият ўзгаради. Билимли, хат-саводи бўлган, ўннга тўқ кишиларни, айниқса, уйда эски қўлёзмаларни сақлашларни қатағон қилиш бошланади. Дўстларининг огоҳлантириши туфайли Мирзо Умрбоқий яширинча Каттақўрғонга қочиб кетади. Шўроларнинг маҳаллий гумашталари унинг оиласига ҳам қўғур ўтказадилар. 12-13-яшар фарзанди Салоҳиддинни қамаб қўядилар. 70 кундан кейин озод қилинган Салоҳиддин отаси яширинча йўллаган хат бўйича онаси ва укалари билан Каттақўрғонга йўл олади. Ҳовли-жой ва шоирнинг умр бўйи йиққан нодир китоблари талон-торож қилинади, бедарак йўқолади.

Мирзо Умрбоқий таъқиблардан қочиб, тез-тез яшаш жойини ўзгартиришга мажбур бўлади. Қаттақўрғон ва унга яқин қишлоқларда имомлик қилиб кун кечиради. Оғир турмуш шароитлари ва касаллик туфайли бир неча кун ичида икки фарзандидан ажралади. У ўзининг оғир изтироблари ва ўй-кечинмаларини ҳуйидаги марсиясида(парча) ифода этади:

Рўзи аввал толенм бадбахт ёзгандир қалам,
Келмишимдан кўрмадим дунёда ғайр аз дарду ғам,
Йиғламоқдин қолмади икки кўзимда қатра нам,
Кулфату андуҳларим ҳам айлади қаддимни ҳам,
Робеа жоним қизим бирла Низомиддин болам,
Каттакўрғонда мусофир ўлдилар ногоҳ баҳам...

Икки доғ бирдан тушиб, қилди мени ҳолим забун,
Ҳеч мўмин дунёда мундоқ мусибат кўрмасун,
Икки кўзимдин оқар ёш ўрнига селоби хун,
Ғамларимдан айларам фарёд тинмай кеча-кун,
Робеа жоним қизим бирла Низомиддин болам,
Каттакўрғонда мусофир ўлдилар ногоҳ баҳам...

Эй, фалак, ҳар ерда зулмингни намоён айладиңг,
Доғи фарзанд ила доим дийда гирён айладиңг,
Раҳм қилмай ҳолима бағрим тўла қон айладиңг,
Бул мусофирликда бундоқ зору ҳайрон айладиңг,
Робеа жоним қизим бирла Низомиддин болам,
Каттакўрғонда мусофир ўлдилар ногоҳ баҳам...

Эй, фалак, сендин етибдур менга шунча доғу дард,
Сени ҳам бўлсин бу дунёда асосиңг гард-гард,
Тортибон ҳар ким сениңг зулмингда доим оҳи сард,
Жумлани ғам бирла помол айладиңг, рангини зард.
Робеа жоним қизим бирла Низомиддин болам,
Каттакўрғонда мусофир ўлдилар ногоҳ баҳам...

Шоир “фалак” деганда қаттол Сталин тузумини назарда тутди ва бу истибдод асоси парча-парча бўлишини олдиндан башорат қилади. Мирзо Умрбоқий 50-йилларда оиласи билан Самарқандга кўчиб келади ва Чокардиза қабристонига яқин маҳаллада ҳовли-жой қилиб, муқим бўлиб қолади.

Мирзо Умрбоқийнинг қўлёзма асарлари фарзанди Салоҳиддин Махсум ва набиралари қўлида авайлаб сақлаб келинган. Ушбу ўзбек ва тожик тилларида битилган ғазаллар, мухаммаслар, рубойлар, таърихлар бор. Улардан намуналар Самарқанд шоирларининг турли тўпламларида чоп этилган.

Мирзо Умрбоқий Шаҳрисабзий 1957 йили Самарқандда вафот этган.

АБДУЛЛА РАҲМОН ГУЛШАНИЙ

1898 йилда Шаҳрисабзнинг Зингарон маҳалласида, касиб оиласида туғилган. Дастлаб шу ердаги мадрасада, сўнгра Бухоро мадрасаларида таълим олган. Абдулла котиб заррин қаламдан хаттотлик санъати сирларини ўрганган. Шунингдек, аруз, фикҳ, мантиқ илмидан сабоқ олган. Мумтоз адабиёт сир-асрорларини пухта ўрганиб, ўзи ҳам самарали ижод қилган. Фазаллар, мухаммаслар, рубоийлар, муаммолар ёзган.

Абдулла Гулшаний Бухоро адабий муҳитида фаол иштирок этади. С. Айний, А. Фитрат, М. Бехбудий, Ф. Хўжаев ва Ҳамза Ҳакимзодалар билан ҳамсуҳбат бўлади. “Ёш бухороликлар” ва жаҳидлар ҳаракати таъсирига берилади. Бу ҳаракат таъқиб остига олингач, Гулшаний Шаҳрисабзга қайтади. Аммо 1919 йилда Шаҳрисабз ҳокими Саид Акромхон тўра томонидан исёнкорона шеърлари учун зиндонга ташланади. Отасининг елиб-югуришлари ва катта маблағ эвазига у уч ойдан кейин озод қилинади.

Гулшаний 1927–29 йилларда Тошкентдаги Ўрта Осиё Давлат университетида ўз билимини оширади. Сўнгра Тошкент, Фарғона, Бухоро, Самарқанд вилоятларида турли давлат идораларида хизматчи бўлиб ишлайди. 1957 йилда нафақага чиққач, ижод билан кенгроқ шуғулланиш имкониятига эга бўлади. 1962 йилда ЎзФА Тил ва адабиёт институтига илмий ходим бўлиб ишга кирилади ва Алишер Навоий асарларини нашрга тайёрлашда фаол иштирок этади. Мумтоз адабиётнинг бир қатор нодир намуналарини форс тилидан таржима қилади.

70-йилларда ёзувчи Саъдулла Сиёев “Гулистон” журналида шоир ҳақида “Ҳукуматнинг авлиёси” номли каттагина мақола ушлон қилган эди. Кейинги йилларда ҳам матбуотда М. Хидиров, М. Элмуродова, Н. Салаев, А. Раҳим, Ҳ. Худойназаровларнинг мақолалари чоп этилди. 1998 йили “Насаф” нашриётида шоирнинг “Алвидо” номли тўплами босилди.

Бугунги кунда Гулшанийнинг 2 жилддан иборат “Тулистони Гулшаний” девони, 3 жилддан иборат тожикча шеърлар тўплами, «Муаммоёт» асари ва дostonларидан иборат жами 16 минг 854 мисрадан иборат адабий мероси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Гулшаний ҳаётининг сўнгги йилларида Қамачи шаҳрида яшди ва 1978 йилда шу ерда вафот этди. Унинг бир газали қуйидагича:

Оҳким, жонимга қилди минг жафо мужгонларинг,
Бунча ҳам хунрездур ноошно мужгонларинг.
Тириборон қилғали жоду кўзинг атрофида,
Мисли аскар саф чекибдур қоп-қаро мужгонларинг.
Оразинг кўргач менинг шайдолигим етмасмиди,
Устига устак не эттай можаро мужгонларинг.
Қошларинг бирла кўзинг жон қасдига айлар имо,
Шул сабабдин бўлди жонимга бало мужгонларинг.
Оразинг масжид, қошинг меҳроб, кўзинг муқтадо,
Айлади ул муқтадога иқтидо мужгонларинг.
Гулшано, ҳаргиз муҳаббат йўлидин айрилмагай,
Гар унинг жонига қилса минг жафо мужгонларинг.

ФАЙЗУЛЛОХЎЖА РАВНАҚИЙ

Мумтоз адабиёт анъаналари Шаҳрисабзда Шўролар ҳокимияти даврида ҳам муваффақиятли давом эттирилди. Ана шу анъаналар асосида ижод қилган шахслардан бири Файзуллохўжа Иноятуллохўжа ўғли Равнақийдир. У 1892 йили зиёли оиласида таваллуд топган.

Шоирнинг отаси Иноятуллохўжа ўша даврда Шаҳрисабз муфтийси ва қозиси вазифаларида ишлаган. Оиладаги илмий ва ижодий муҳит таъсирида Равнақийнинг қобилияти эрта шаклланган. У ўзининг дастлабки шеърларини Рамзий тахаллуси билан ёзган. Ижодидан дастлабки намуналар 1915 йилда Бухоро шаҳрида чоп этилган “Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб” номли тўпламга киритилган.

Равнақий Бухородаги Кўкалдош мадрасасини битирган ва Шўролар ҳокимияти ўрнатилгач, Шаҳрисабз қозиси лавозимига тайинланган. 1929 йилда қозилик тизими бекор қилингач, турли адлия идораларида ишлаган. 30-йилларнинг бошида дин арбобларини қатағон қилиш бошланади. Равнақий ҳам ўзининг кутубхонаси ва ёзилган асарларини яшириб, Тожикистоннинг узоқ қишлоқларига кўчиб кетади. У ерда хаттотлик ва табиблик қилади, тирикчилик ўтказиш учун турли ишларни бажаради. 50-йилларнинг охиридагина Шаҳрисабзга қайтиб келади.

Равнақий ўзбек ва тожик тилларида бирдай ижод қилган зуллисонайн шоирдир. Шунингдек, у тасаввуф таълимоти ҳақидаги “Рисолаи тариқати Ишқия”, “Рисолаи Чиштия”, “Рисолаи жаҳрияи Яссавия” сингари асарлар муаллифидир. У ҳуснихат санъатини пухта эгаллаган хаттот ҳам бўлган. Ҳозирги кунда у кишининг қўллари билан ёзилган баёзлар, турли хат усуллари билан битилган матнлар сақланиб қолган. Жумладан, биргина “Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим” оятини 25 хил шаклда санъаткорона ёзганлар. Шаҳрисабзда фаолият олиб бораётган кўпгина хаттотлар у кишини устоз деб биладилар.

Бугунги кунда шоирнинг архиви ва бой кутубхонаси қизлари Хадича Хўжаева қўлида сақланади. Улар орасида 500 дан зиёд нодир қўлёзмалар бор.

Файзуллохўжа Равнақий 1978 йили Шаҳрисабзда вафот этган. Номлари ўзлари яшаган кўчага қўйилган.

ФАҚИРИЙ ШАҲРИСАБЗИЙ

Шоир ва олим, тасаввуф шайхи Исмоилхон Иброҳимхон ўгли Фақирий Шаҳрисабзий 1910 йили ҳозирги Китоб туманининг Сарисийе қишлоғида туғилган. Фақирийнинг бобоси – Иноятуллохўжа Ўроқ ибн Мирза Калон Шаҳрисабз муфтийси, отаси Иброҳимхўжа эса Шаҳрисабзда Мирзо Улуғбек қурдирган жомеъ масжид имоми, мадраса раҳбари бўлган.

Уч яшарлиғидаёқ отадан етим қолган Фақирий бобоси Иноятуллохўжа тарбиясини олган. Бобосининг вафотидан кейин она-

си – олима, Маҳзуна тахаллуси билан латиф ғазаллар битган Мушаррафа биби шоир тарбияси билан жиддий шуғулланган. Кейинроқ у тоғалари – Файзуллохўжа (Равнақий) ва Шукруллохўжалар таълимини олган. Шукруллохўжа ҳам илм ва санъатда катта қобилиятга эга бўлган, Қонёв тахаллуси билан ғазаллар ёзган.

Олиму шоирлар даврасида вояга етган Фақирий ёшлигиданоқ шеърлар ёза бошлаган. Равнақийдан ҳуснихат борасида сабоқлар олган. Шўролар даврининг тазйиқларига қарамасдан, ўз даврининг машҳур алломалари – Каттахон Эшон Даҳбедий (Музнийбий), қори Абдулла Гулшаний, Домла Ҳиндустоний ва машҳур шоир Ҳабибийлардан диний ва дунёвий илмларни ўрганган. Саъдий, Ҳофиз, Фирдавсий, Низомий, Навоий, Фузулий асарларини кўп мутолаа қилган. У ўзбек тилидан ташқари, бир неча хорижий тилни ўзлаштириб, ўзбек, тожик ва араб тилларида асарлар ёзган.

Ҳозирги пайтда шоирнинг “Девон”, “Баёз”, “Ашъори мутафариқот” номли қўлёзма китоблари авлодлари қўлида сақланмоқда. Бу китобларда жамланган шеърларда Ватан ва ёр ишқи, илоҳий муҳаббат, тасаввуф, ахлоқ-одоб, инсоний фазилатлар мавзуси қаламга олинган. Бундан ташқари, у олим ва шайх сифатида ҳам бир неча диний-илмий асар қолдирган. “Заруриёт”, “Каломи мутафариқот”, “Тариқаи сулук”, “Рисолаи тариқати Кубровия”, “Рисолаи тариқат”, “Риёз ул-музақкирийн” сингари рисола ва мақолалари бунга мисол бўла олади.

Фақирий 1980 йили вафот этган.

Қуйида шоир қаламига мансуб икки ғазал билан танишасиз.

* * *

Улус мандин узулди, санга эй гул, мубтало кўргач,
Рақиблар саҳт душман бўлди санга ошино кўргач.

Рухинг зебо эрур, сочинг белингда тўлгонур ҳар дам,
Вале жондан умид уздим, мен андоғ аждаҳо кўргач.

Сабаб сан, роҳати жаннатни ташлаб кетди дунёга
Сифоти оразинг Ҳавво била Одам Ато кўргач.

Қилиб тарки ибодат, савмаъадин юз ўгурдилар
Чу зуҳд аҳли қошинг меҳробини бўйла қиё кўргач.

Бу янглиқ сап-сарик рухсорима қон ёшлар оқиздим,
Лабингни қип-қизил, қошу кўзингни қоп-қаро кўргач.

Йўлингда хонумоним сарф қилдим, яп-яланғочман,
Тараҳҳум айласанг шояд бу янглиғ бенаво кўргач.

Нигорим баски шўху ишвасанжу дилнавоз эрди,
Совутди кўнглини манданки, гўё порсо кўргач.

Фақирийга тараҳҳум бирла ҳар дам бўсае назр эт,
Шаҳаншоҳлар талаттуф айлаюрлар ҳар гадо кўргач.

* * *

Худовандо, ўзунг лутф эт, мани қўйма хижолатда,
Гуноҳимни сабук қилғил ўшал рўзи қиёматда.

Ба ҳаққи ул Ҳабибуллоҳ ўзунг раҳм эт бу банданга,
Қатори жумлаи мўмин ҳамиша айла роҳатда.

Туфайли ул Муҳаммадин ўзунг этма мани расво,
Ҳабибинг ҳурматидин еткуринб қурби саодатда.

Қиёмат шиддатидин қайнаса бошим қазон янглиғ,
Шафъим ўлмаса Аҳмад, начук қилғум у ҳолатда?!

Кўтарғил бошимиздин ҳар балойи пур касофатни,
Ки бўлдук биз балодин бенавою ҳам надоматда.

Чароғи динимизни то қиёмат бефуруғ этма,
Ани хасмини қилғил то қиёмат шарру офатда.

Қилодур бу Фақирий санга кўп зор-илтижоларни,
Дуосини қабул эттил ўшал рўзи ижобатда.

НАЖМИДДИНХОН АСИРИЙ (НАЖОТИЙ)

Фақирининг укалари Нажмиддинхон Ҳамидов 1917 йилда Китоб туманининг Сариосиё қишлоғида туғилган. Онаси ва акаларининг таъсирида у ҳам ёшлигидан шеърлар ёза бошлаган. Дастлаб Асирий, кейинроқ Нажотий тахаллуси билан ижод қилган.

Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси бўлган шоир немислар қўлида асирликни, кейин эса Сталин даври қатағонларини бошдан кечирган. Аммо ёруғ кунларга, Ватаннинг истиқлолига ишончини йўқотмаган. Унинг “Авлодлар баёзи” (Тошкент, 1996) тўпламига кирган шеърларини ўқиганда бунга ишонч ҳосил қиласиз.

Нажмиддинхон Асирий 1978 йили вафот этган. Шоирнинг 1953 йили битилган башоратомиз ғазали қуйидагича:

Ўксима ғамгин юрак, ўлканг гулистон ўлғуси,
Очилиб ҳар ён чечаклар мисли бўстон ўлғуси.

Шонли куч, эркин ҳаёт, бирлик шиоринг ярқираб,
Миллий байроғинг буюкликда намоён ўлғуси.

Шаҳру қишлоқ, кент аросида очиб дорилфунун,
Илм ўқуб анда қари-ёшлар билимдон ўлғуси.

Ўлғуси кундан-кунга санъат ила корхоналар,
Бошқа давлатлар таҳайюрдин дили қон ўлғуси.

Ҳақ насиб этса, ривож олгай дини исломимиз,
Ҳам шаҳидлар руҳига кўп хатми Қуръон ўлғуси.

Бул ҳама бошдан кечирган кулфату ранжу алам
Ёзилур зарҳал билан, тарихда дoston ўлғуси.

Тангри ёр ўлса кўрармиз, комил иймоним менинг,
Эй, Асирий, душманинг ер бирла яксон ўлғуси.

САЛОҲИДДИН МАННОН ЎҒЛИ (СОЛИҲИЙ)

Солиҳий 1905 йилда Шаҳрисабз шаҳрида таваллуд топган. Бухоро инқилобигача шу ерда эски мактаб ва мадрасанинг дастлабки босқичини битирган. Шўролар даврида Қашқадарёнинг турли туманларида (Китоб, Чироқчи, Қамаш) хўжалик муассасаларида ишлаган. Нафақага чиққач, Шаҳрисабзга қайтиб, ижодий иш билан машғул бўлган.

Солиҳий ўз шеърларини тартибга солиб, бир девон шаклига келтирган. Шунингдек, у “Шоҳ Аббос ва Шамсиқамар” деб номланган каттагина тарихий-дидактик дoston ҳам ёзган. Шоирнинг ушбу асарлари ҳозирги пайтда ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг “Ҳамид Сулаймон мажмуаси”да сақланмоқда. Солиҳий шоир замондошлари – Гулшаний ва Фақирийлар билан дўст ва ҳамфикр эди.

Солиҳий 1977 йили Шаҳрисабз шаҳрида вафот этган. Шоирнинг қўлёзма девонига кирган “Йўқлангиз” номли ғазалидан парча:

Дўстлар, ҳар дам фақирни сиз дуода йўқлангиз,
Қўл очиб омин деганда фотиҳода йўқлангиз.

Ман магар йўқман у суҳбатда, бўлур руҳим шерик,
Дўстлар тўпланган айни муддаода йўқлангиз.

Бирга ўсган ёру дўстлар, жон биродарлар мени
Қилмайин ҳаргиз фаромуш ҳар сабода йўқлангиз.

Сиз яна улфатларимким, ёшингиз мандин кичик,
Ҳар йиликим янги йил бўлган санода йўқлангиз...

Бўлди содир бевафолик мандин эй, жононалар,
Сиз туриб ўз аҳди паймони вафода йўқлангиз...

АМИР ТЕМУР ДАВРИ ДИПЛОМАТЛАРИ

ҲОЖИ МУҲАММАД ал-КЕШИЙ

Амир Темур Насаф ва Кешлик олимларни, диний ва дунёвий илмлардан хабардор, хорижий тилларни биладиган қобилиятли шахсларни ўз саройига ишга жалб этган. Улар турли лавозимлар қатори элчилик вазифасини ҳам адо этишган. Шундай шахслардан бири Ҳожи Муҳаммад Кешийдир. У Амир Темурнинг элчиси сифатида 1402 йилда Испанияга бориб, у ерда маълум муддат турган.

Бу пайтда Соҳибқироннинг шуҳрати бутун Оврупога ёйилган эди. Анқара жангидан кейин Кастилия ва Леон қироли Генрих учинчи (1390-1407) Амир Темур ҳузурига икки элчи юборади. Пайа де Сатомайор ва Герпен Санчас вазиятни ўрганиши, Шарқда пайдо бўлган янги кучли давлат – Темурийлар салтанати билан яхши қўшничилик ва ҳамкорлик алоқалари ўрнатишга интилишлари керак эди. Амир Темур ҳузурида элчилар ўзига хос ҳурмат ва эътибор билан кутиб олинадилар. Зеро, Соҳибқирон Ибн Халдун ва бошқа сайёҳлардан Испания ҳамда унга қўшни мусулмон Гренада давлати ҳақида кўп нарса эшитган эди. Шу сабабли бу элчиларга қўшиб у Ҳожи Муҳаммад Кешийни ҳам Испанияга жўнатади. У дўстона руҳда ёзилган мактуб, турли хил қимматбаҳо совғалар билан бирга Боязид Йилдирим ҳарамиди бўлган икки масиҳий аёлни ҳам олиб кетади. Бу билан Амир Темур ўзининг масиҳийларга бўлган хайрихоҳлигини, салтанатида барча динлар учун эркинлик борлигини кўрсатмоқчи бўлади. Худди шу фикр Соҳибқироннинг Англия ва Франция қиролларига йўллаган мактубларида ҳам акс этган.

Ҳожи Муҳаммад Кастилия қироли саройида катта ҳурмат-эътибор билан кутиб олинади. У саройдаги ва йирик зодагонлар

қасридаги қабулларда иштирок этади. Халқнинг тили ва урф-одатларини ўрганади. Табиийки, Кастилия ва унга қўшни Оврупо давлатларининг куч-қудрати, ўзаро алоқалари хусусида ҳам маълумотлар йиғади. Бу мамлакатда бир неча ой қолиб кетади. Генрих учинчи унга 1403 йилнинг май ойида қайтишга рухсат беради. Энди унга қиролнинг иккинчи элчилиги вакиллари – Фрай Альфонса Паэз де Санти Мария, илоҳиётшунослик олими Гомес де Салазар ва Рюи Гонсалес де Клавихо ҳамроҳлик қилади.

Элчилар узоқ, машаққатли йўлни босиб ўтадилар, кўплаб хатарларни бартараф этадилар. Амир Темур Кичик Осиёда ёки Қорабоғда турган пайтида унинг ҳузурига киришни режалаштирадилар. Аммо Константинополь (Истанбул)дан Трапезундга келаётган кема Қора денгизда ҳалокатга учрайди. Улар бир амаллаб қирғоққа чиқиб оладилар. Ҳожи Муҳаммад испанияликлар кийимини кийиб олади. Чунки Боязид Йилдириمنىнг қочган аскарлари ва турли-туман қароқчилар кўп эди. Қулай йўл тополмаган элчилар яна Константинопольга қайтишга мажбур бўладилар ва 1403-1404 йил қишини шу шаҳарда ўтказадилар.

Элчилар 1404 йилнинг баҳорида яна сафарларини давом эттирадилар. Трапезунд билан Арзинжон оралиғидаги тоғларда бир неча бор қароқчиларга дуч келадилар. Аммо Арзинжондан кейин сафар осонлашади. Клавихонинг ёзишича, бундан кейинги карвон йўллари Амир Темур аскарлари томонидан қўриқланар, турли бекатлар – ёмларда озиқ-овқат, улов учун емиш мўл эди.

Табриз шаҳрига келганларида уларга Миср давлати элчилари ҳам қўшилади. Расмий доиралардан Амир Темурнинг Самарқандга йўл олганлигини эшитадилар. Бу ерда бир оз дам олиб, яна ўз сафарларини давом эттирадилар.

Султония шаҳрида уларни шахзода Мироншоҳ қабул қилади ва гўзал боғда элчилар шарафига зиёфат беради. Клавихо шахзодаани 40 ёшлар атрофидаги, баланд бўйли, тўладан келган, бод касали бир оз қийнаб қўйган шахс сифатида тасвирлайди.

Яна бир неча кундан кейин сафар давом эттирилади. Йўл азоби – гўр азоби, деганлари бежиз эмас. Ҳамроҳлардан бири – Гомес де Салазар Нишопур шаҳрида иситма касаллигидан вафот

этди. Ҳожи Муҳаммад ва ҳамроҳлари Балх шаҳри яқинида Амударёдан ўтиб, Термиз, Шаҳрисабз шаҳарлари орқали 1404 йилнинг август ойида Самарқандга етиб келадилар.

Элчилар 8 сентябрь куни Самарқанд ташқарисидаги Дилкушо боғида Амир Темур томонидан қабул қилинадилар. Ҳожи Муҳаммад маросимга негадир испанияликлар кийимида келади. «Темурбекнинг Кастилия қироли ҳузурига йўллаган элчиси ҳам биз билан бирга эди. Испанча кийинган элчини кўриб, ватандошлари кулиб юборишди», деб ёзади Клавихо.

Қабул маросимида Соҳибқироннинг кўрсатмаси билан Кастилия элчилари Чин элчиларидан юқорироққа ўтқазилди. Бу билан Амир Темур калондимоғ Чин элчиларининг бурнини ерга ишқаб қўйишни назарда тутган эди. Кастилия элчилари қиролнинг мактуби ва ҳадыларини топширадилар. Кўзи бир оз хираллашиб қолган Амир Темур элчиларни яқинроққа олиб келишни буюриб, улардан қиролнинг соғлигини сўрайди.

Амир Темур одатда Оврупо мамлакатларига масиҳийлик дини пешволарини элчи қилиб юборган. Франциско, Франциско Садру, Султония шаҳри архиепископи Иоанн Ҳелонифонтибуслар ана шундай вазифаларни адо этишган. Масалан, 1402 йилда Иоанн Франция ва Англия қиролларига Соҳибқироннинг хатларини олиб борган. Мусулмон дипломатлардан фақат Ҳожи Муҳаммад ал-Кешийгина Оврупога боришга муяссар бўлган. Бу ҳам унинг қобилиятидан, бир неча тилларни, эҳтимол, Оврупо тилларидан бирини билганлигидан далолат беради.

МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН КЕШИЙ

Мавлоно Жалололдин ал-Холидий ал-Кеший машҳур тасаввуф шайхларидан бири, Амир Сайид Кулолнинг шогирдидир. Амир Темур бу шахснинг билими ва обрўидан мамлакатда тинчлик ва осойишталикни таъминлашда ижобий фойдаланган. Мавжуд низоларни бартараф этиш мақсадида баъзи мамлакатларга элчи қилиб жўнатган. Шарафуддин Али Яздийнинг таъбири билан айтганда, «илм ва тақвосининг етуклиги, дарс ва фатвосининг

фазилати билан танилган» бу зот Хоразм волийси Ҳусайн Сўфи ҳузурига элчи қилиб юборилганлиги ҳам маълум. Бу ҳақда Яздий яна шундай ёзади: “Мавлоно Жалолоддин хайрихоҳлик юзидан Хоразм томон қаратди ва бу муҳим (вазифа)ни раҳми шафқат йўли билан ҳал этмоқчи бўлди. У ерга боргач, донишманд уламо ва динпарвар пешволарга хос бўлган насиҳат ва хушмуомалалик билан сўз қотди; низони тубдан бартараф этиш ва фитна оловини ўчириш учун оятлар ва исботига ҳадислар келтирди”.

Аммо Ҳусайн Сўфи бу оқилона сўзларга қулоқ тутмайди ва элчини қамаб қўяди. Бундан хабар толган Амир Темур тезда Ҳусайн Сўфига мактуб йўллайди. Унинг матнига қуйидаги шеърини тўртлик ҳам илова қилинган эди:

Подшоҳлар удумио яхшилар иши,
Наҳот шунга билмас ул зукко киши.
Элчига ўлим йўқ, қамаб ҳам бўлмас,
Бунга инкор қилган хирадманд эмас.

Ҳусайн Сўфи бу мактубни олгач, Жалолоддин Кешийни озод қилиб, ўз юртига жўнатишга мажбур бўлади.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган “Чаҳор китоб” дарслигининг 2-қисми “Бидон”, яъни “ўрган”, “бил” деб номланган. Савол-жавоблар шаклида битилган ва ислом рухналари ҳамда унга боғлиқ масалалар ҳақидаги бу асарни Жалолоддин Кеший ёзган деган тахминлар бор. 1913 йилда Тошкентда босилган “Чаҳор китоби туркий” дарслигининг сўнгги сўзида шундай фикр билдирилган.

МАВЛОНО АБДУЛЛОҲ КЕШИЙ

Маълумки, Миср султони Барқуқ Амир Темурга ҳаминша душманлик кўзи билан қараган, бир неча бор унинг элчиларини қатл этган. Соҳибқироннинг ишончли одамларидан бири – Амир Отламишни қамоққа ташлаган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Амир Отламиш Қоҳирада тижорат билан шуғулланган, аммо Амир Темурга Мисрдаги ички вазият, фуқароларнинг аҳволи ҳақида мунтазам

маълумотлар юбориб турган. Шу сабабли Ибн Арабшоҳ уни Амир Темурнинг хуфияларидан бири эди, дейди. Соҳибқирон уни қутқариш учун Мисрга тўхтовсиз элчилар юборади. Хатларда душманликдан воз кечиш, дастлабки қадам сифатида Амир Отламишни озод этиш талаб этилган эди.

Аммо Султон Барқуқ Амир Темурга қарши курашиш учун Олтин Ўрда ва Усмонли давлати билан яширин иттифоқ тузган эди. Бундан хабар топган Соҳибқирон рақибларининг режаларини чиппака чиқаради. 1395 йили Олтин Ўрдага юриш қилиб, Тўхтамишхонни тор-мор қилади. 1399 йили эса султон Барқуқ тўсатдан вафот этади. Энди Елдиirim Боязид Амир Темур билан юзмаюз қолган эди. Икки давлат элчиларининг саъй-ҳаракатлари ва ўзаро муносабатларни яхшилашга йўлидаги барча уринишларга қарамай, низо 1402 йили Анқара жанги билан яқунланади. Унинг натижаси эса сизга яхши маълум.

Аммо Соҳибқирон Миср давлати билан низони тинч йўл билан бартараф этиш фикридан қайтмади. Шу мақсадда Мавлоно Абдуллоҳ Кеший Мисрнинг янги султони Фараж ҳузурига элчиликка юборилди. У султонни сулҳ шартномаси тузишга кўндириши керак эди.

XIV аср охири ва XV аср бошида яшаб, ушбу воқеаларнинг бевосита шоҳиди бўлган таниқли Миср тарихчиси Ибн Дўқмоқнинг гувоҳлик беришича, бундай сулҳ ҳақиқатан ҳам имзоланган. Миср султони ўзини Амир Темурнинг вассали, деб эътироф этган. Бу воқеа Мавлоно Абдуллоҳ Кешийнинг дипломатлик маҳоратидан ҳам далолат беради.

НАСАФ ВА КЕШ ХАТТОТЛИК МАКТАБИ ВАКИЛЛАРИ

Қашқадарё воҳасининг бу икки маданий марказида хаттотликнинг тараққий этиши, шубҳасиз, Самарқандда қоғоз ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилиши билан узвий боғлиқ. Атоқли рус олими В.В.Бартольднинг таъкидлашича, Шарқ халқларининг маданияти равнақида Самарқанд қоғози катта аҳамиятга эга бўлган. Бу ҳақда Абу Мансур Ас-Саолибий (961-1038) ўзининг “Китоб латоиф ал-маориф” асарида шундай ёзади: “Самарқанднинг ўзига хос нарсаларидан бири қоғоз бўлиб, у Миср папируси ва авваллари хат ёзилган терилардан афзалдир. Чунки Самарқанд қоғози энг яхши, энг нафис, энг мулойим ва энг қулайдир. У фақат шу ерда ва Хитойдагина бўлади”.

Тарихчи Ибн ал-Асирнинг хабар беришича, Самарқандликлар қоғоз ясаш санъатини Хитой ҳунармандларидан ўрганганлар. Лашкарбоши Зиёд ибн Солиҳ томонидан 751 милодий йилда асир олинган хитойлик ҳунармандлар Самарқандга олиб келинган. Улар бошчилигида қоғоз жувози қурилган. X аср охирига келиб барча мусулмон мамлакатларида Самарқанд қоғози ишлатила бошланган. Ҳатто унинг довуғи Европа мамлакатларига ҳам тарқалган.

Табиийки, бу кашфиёт Самарқандга энг яқин шаҳарлар бўлган Насаф ва Кешдаги маданий ҳаёт ривожига катта туртки берган. Ҳадисшунослик, тафсиршунослик, фикҳ илми, табиий фанлар ривожини билан бирга хаттотлик ҳам кенг ривожланган. Ўз ФА Шарқшунослик институти Қўлёмалар жамғармасида сақланаётган, қашқадарёлик хаттотлар қўли билан кўчирилган кўплаб қўлёзма асарлар фикримиз далилидир. XIX асрнинг охирида Ўрта Осиёда китоб чоп этиш бошланганидан кейин ҳам узоқ вақт қўлёзма асарлар ўз аҳамиятини йўқотмади.

Ўтган асрларда хаттотларнинг меҳнати ва санъати қандай баҳоланганлиги ҳақида кўплаб мисоллар бор. Жаъфар Табризий, Султонали Машҳадий, Абдулжамил котиб, Мирали Ҳиравий сингари хаттотлар ўз даврларида катта шуҳрат қозонганлар. XIX аср бошларида Бухоро ва Қўқон хонлари саройида хизмат қилган машҳур хаттот Саримсоқ Жиззахийга Амир Умархон ва унинг сарой аъёнлари ҳар бир қитъа учун 14 тилла тангадан берганлиги маълум. Гўзал ҳуснихат билан битилган китоблар ҳам санъат асари сифатида ниҳоятда қадрланган. Масалан, XVI асрда Бухорода хаттот Мирали Ҳиравий томонидан кўчирилган “Луқмоннинг юз насиҳати” номли китоб Ҳиндистонга бориб қолганида, Шоҳжаҳон уни қизи Жаҳоноробегим учун минг рупияга харид қилган экан. Яна бир китоб ошиғи – Бухоро қозикалони Мирзо Муҳаммад Шариф Садр (Зиё) машҳур хаттотлар асарларини жамлаган. Тарихнависларнинг ёзишича, бу ишда у вақтини ҳам, маблағини ҳам аямаган. Масалан, у Жомийнинг “Ҳафт авранг” асарини ва “Калила ва Димна” қўлёзмасини 15 минг тангадан, 7 жилдли бир қомусий асарни 30 минг тангага сотиб олган. Ҳозирги пайтда Муҳаммад Шариф кутубхонаси қўлёзмаларидан 300 га яқини ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар хазинасида, бир қисми Тожикистон ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Қўлёзма китоблар ҳаминша нодир ҳужжат ва санъат асари сифатида қадрланган, авлоддан авлодга ўтиб келган. Бугунги кунда эса улар тарихимизнинг номаълум саҳифаларини ёритишда *муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.*

Насаф ва Кеш хаттотлари орасида ҳам ўнлаб қўлёзмаларни маҳорат билан, хатосиз ва гўзал кўчирган шахслар бор. Биз уларнинг баъзилари ҳақида маълумот бермоқчимиз.

МУҲАММАД БИН САИД ан-НАСАФИЙ

Муҳаммад бин Саид бин Муҳаммад ан-Насафий 1204 йилда “Тафсир ал-Қуръон ал-Воҳидий” асарини кўчирган. Абулҳасан Али бин Аҳмад бин Муҳаммад ал-Воҳидий ал-Найсобурий (вафоти 1075 й.) қаламига мансуб бу асар узоқ асрлар давомида оммабоп қўллан-

малардан бири бўлиб келган. Мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган. Мазкур қўлёзма кўчирилганига 800 йилга яқин вақт ўтганлигига қарамасдан, тоза, яхши сақланган.

Ушбу асарнинг бошқа қўлёзма нусхалари Берлин, Техрон, Машҳад кутубхоналарида ҳам мавжуд. Аммо энг эскиси Муҳаммадан-Насафий кўчирган нусхадир.

МИРЗО ЮНУС ШАҲРИСАБЗИЙ

Мирзо Юнус Шаҳрисабзий (Муҳаммад Юнусхожа бин Бобохожа Шаҳрисабзий) XIX асрнинг биринчи ярмида туғилган. Шаҳрисабз мадрасаларида таълим олиб, машҳур хаттот ва истеъдодли шоир бўлиб етишган.

“Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан” китоби муаллифи А.Муродов шундай ёзади: “Юнусхўжа Шаҳрисабзий насх, наставлик, айниқса, шикаста хатда форс адабиёти классиклари билан шуғулланувчи кишилар ўртасида “шикастанавис”, “Бедилнавис” котиб номи билан шуҳрат қозонган. 1853 йилларда Юнусхўжа шикаста хатта яна айрим равиш бериб, кўп китобатлар қилган...”

Мирзо Юнус ҳуснихати билан китобат қилинган бир талай асарлар бизгача етиб келган. Улар орасида Алишер Навоийнинг “Хамса”, “Маҳбуб ул-қудуб”, “Лисон ут-тайр” асарлари, Мирзо Абдулқодир Бедил девонининг бир неча нусхалари, Абдураҳмон Жомийнинг “Шарҳи рубоийёт”, “Лавойиҳ” асарига ёзилган шарҳ ва бошқа китоблар бор.

Машҳур котиб 1870 йиллар атрофида бир муддат Тошкентда яшаган. Генерал Жўрабекнинг таклифи билан келган бўлса керак, унинг меҳмонхонасида яшаб, ижод қилган. Бу ҳақда у 1872 йилда кўчирган “Хамса” таркибига кирган дostonлар охирида маълумот берган. Бу маълумотга кўра, котиб генерал девонхонасида ёзув-чизув ишлари билан шуғулланган, “турку тожик тилларида” мактублар ёзиб бериш билан тирикчилик ўтказган. Бўш вақтларида эса “Хамса”ни кўчирган.

Мирзо Юнус Шаҳрисабзийнинг шеърый истеъдоди ҳам юксак бўлган. У турли жанрларда ижод қилган, девон тузган. Аммо

девони ҳозирча топилган эмас. Бизгача етиб келган “Хуснихат қитъалари” асари унинг маҳоратидан далолат беради. Қитъалар ўзининг мазмуни билан ҳам, хуснихатининг гўзаллиги билан ҳам таҳсинга сазовор.

ИБРОҲИМ ДЕВОНА

ХІХ асрнинг биринчи ярмида яшаган машҳур хаттот. Шаҳрисабзда туғилган ва шу жойда таҳсил олган. Хуснихатда ўз даврининг илғор намояндаларидан бирига айланган. Араб ёзувининг турли шаклларини ниҳоятда чиройли ёза олган. Кўплаб шогирдлар етиштирган. Бобобек Иштибар ва Юнусхожа Шаҳрисабзийлар унинг машҳур шогирдларидир.

Иброҳим Девона қаламига мансуб айрим хуснихат намуналари асосида китобат қилинган асарлар бизнинг давримизгача етиб келган.

МУҲАММАД САИД НАСАФИЙ

Муҳаммад Саид валади Шоҳ Саид Хожа Насафий 1818 йилда Саъдуддин Тафтазонийнинг “Шарҳ ал-ақоид ан-Насафий” асарини кўчириб, китобат қилган. Шу йили турк олими Шамсуддин Хаёлийнинг “Ҳошия ила шарҳ ал-ақоид ан-Насафия” асарини кўчирган.

Шуни таъкидлаш жоизки, Нажмиддин Насафийнинг “Ақоид ан-Насафий” асари кўплаб шарҳларга сабаб бўлган. Тушунилиши осон бўлиши учун бундай шарҳларга ҳошиялар битилган. Муҳаммад Саид Насафий ўз ҳамюрти асарларига Абдулҳаким Сиёлкотий, Мулла Аҳмад бин Умар ал-Жандий томонидан ёзилган ҳошияларини ҳам кўчириб, китобат қилган.

БОБОБЕК ИШТИБАР (ДОМЛА БОБОБЕК)

1784-1884 йилларда яшаган хаттот ва мударрис. Иброҳим Девона Шаҳрисабзийнинг шогирди. Ёшлик йиллари Шаҳрисабзда

кечган. Сўнгра Бухорода илм таҳсилига машғул бўлган. Амир Ҳайдарнинг тавсиясига кўра талабаларга хаттотликдан ва сарфу наҳдан(грамматика) дарс берган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. Хаттотлик ва китобат илмидаги маҳорати туфайли шуҳрат қозонган. Бухорода махсус хаттотлик мактаби таъсис этган.

МИРЗО АБДУВАҲҲОБ

Шаҳрисабз хаттотлик мактабининг йирик вакилларида бири. XIX асрнинг иккинчи ярмида у 100 дан зиёд ноёб асарларни кўчирган. Маълум муддат Бухоро амирлигида хаттотлар бошлиғи вазифасини ҳам адо этган. Катта қобилият ва билим доирасига эга бўлган Мирзо Абдуваҳҳоб араб ва форс-тожик тилларидаги матнларни ҳам хатосиз кўчирган. Жалолиддин Румийнинг “Маънавий маънавий”, Абу Бакр ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя”, Нозим Ҳиравийнинг “Юсуф ва Зулайҳо” сингари асарлари бунга мисол бўла олади.

Мирзо Абдулваҳҳоб 1860-70 йиллар оралиғида Китоб шаҳрида вафот этган.

ИСКАНДАР НАСАФИЙ

Искандар Насафий 1834 йилда тасаввуф таълимотига оид “Қавоид ал-машойих” (“Шайхларнинг қоидалари”) ва “Ашжор ул-хулд” асарларини кўчириб, китобат қилган. Бу нусхалар ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

МУҲАММАД ИБОДУЛЛА НАСАФИЙ

Муҳаммад Ибодулла бинни Абдулҳаким Махдуми Насафий ҳам тасаввуфга оид китобларни кўчириш билан шуғулланган. Жумладан, у 1854 йилда “Маноқиб ул-ғавсия”, “Тухфат ул-Қодирия”, “Ал-Рисолат ул-ғавсия” (Ал-Арабий асари) сингари китобларни настаълиқ хати билан кўчирган. Матнлар қалин ва сифатли Шарқ қоғозига битилган.

ИМОМУДДИН ШАҲРИСАБЗИЙ

ХІХ асрнинг иккинчи ярми ва ХХ асрнинг бошларида яшаган машҳур хаттот ва шоир.

Баъзи манбаларга кўра, Амир Музаффар (1860-1885) исёнкор Шаҳрисабз, Китоб ва Яккабоғ бекликларига қарши юриш қилганида, аҳолидан аёвсиз ўч олган, бир қисмини сургун қилган. Ёш Имомуддин ҳам Бухорога ҳайдаб олиб кетилган ва шаҳар ташқарисида яшашга мажбур қилинган. Фақатгина Абдулаҳадхон (1885-1910) даврида унга Бухорога кўчиб ўтишга рухсат берилган.

Имомуддин Шаҳрисабзий ҳуснихат ва китобат орқасидан тирикчилик қилган. У 200 га яқин асарни насх, настаълиқ, настаълиқи жаъли хатлари билан китобат қилган. Бухоро хаттотлик мактабининг юксалишига катта ҳисса қўшган.

ЁРМУҲАММАД ҚОРИ (ҚОРА) ШАҲРИСАБЗИЙ

ХІХ асрда Шаҳрисабз шаҳрида яшаган моҳир котиб. У асосан Алишер Навоий асарларини кўчириш билан шуғулланган. Ўз ФА Шарқшунослик институти Қўлёмалар жамғармасида котиб гўзал настаълиқ хати билан кўчирган бир қанча қўлёзма асарлар сақланмоқда. Алишер Навоийнинг “Хамса” туркумига кирган дostonларини котиб 1821-22 йилларда, “Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул-қулуб” асарларини 1823-24 йилларда кўчириб, китобат қилган. Матнлар тўрт устун шаклида, олтин суви югуртирилган тўрт бурчак чизиқ ичига жойлаштирилган.

ЭРГАШ ДЕВОНАЙИ КЕШИЙ

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти Қўлёмалар жамғармасида Эргаш Девонайи Кеший кўчирган Бобораҳим Машрабнинг “Мабдаи нур” ва “Девони Машраб” асарлари сақланмоқда. Настаълиқ хати билан битилган бу қўлёзмалар 1823-24 йилларда китобат қилинган.

ЗИЁУДДИН АЛ-КЕШИЙ

Шамсуддин Аҳмад Афлокий қаламига мансуб “Маноқиб ул-орифийн ва маротиб ул-кошифийн” (“Орифлар маноқиб ва аҳли кашфларнинг мартабалари”) асари оташнафас шоир Жалолиддин Румий, унинг аждоду авлодлари ҳаётига бағишланган. Зиёуддин валади Охунд домла Муҳаммад Раҳим ал-Кеший мазкур асарни 1831 йилда настаълиқ хати билан кўчириб, китобат қилган.

Абдураҳмон Жомийнинг “Рисолайи Қофия” асари ҳам котиб томонидан 1845 йилда кўчирилган. Бу икки асар ҳам ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда. Котибнинг тўлиқ исми – Зиёуддин валади Охунд домла Муҳаммад Раҳим ал-Кешийдир.

МУҲАММАД ЛАТИФ КЕШИЙ

Саййид Али бин Шаҳобуддин Ҳамадоний қаламига мансуб “Авроди фатҳиййа” (“Фатҳ этиш дуолари”) асарида машҳур авлиёлар ва алломаларнинг дуолари жамланган. Бу асарга Муҳаммад Жаъфар Жаъфарий томонидан ёзилган шарҳни Муҳаммад Латиф Кеший 1793 йилда кўчириб, китобат қилган. Бу қўлёзма ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

АБДУМАЛИК ШАҲРИСАБЗИЙ

Абдумалик Шаҳрисабзий 1865 йилда Абулқосим Фирдавсийнинг машҳур “Шоҳнома” асарини чиройли ҳуснихат билан кўчирган. Ҳар бир достонга алоҳида унвонлар ишланиб, китобат қилинган. Мазкур қўлёзма китоб ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида 1586 рақами остида сақланмоқда.

РАҲМАТУЛЛА ФИЗОЛИЙИ КЕШИЙ

Дарвиш Муҳаммад ибн ДўстМуҳаммад Бухорийнинг “Фавойид ул-хутут” (“Хатларнинг фойдалари”) номли асари 1585 йилда ёзилган. Мазкур асарнинг 1808 йилда кўчирилган нусха-

си ЎзФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда. Бу нусха Раҳматулла ибн Мирзо Вали ибн Мирзо Ғизолийи Кеший томонидан кўчириб, китобат қилинган.

МИРЗО АБДУЛҚОДИР КЕШИЙ

Муҳаммад Вафойи Карминагий қаламига мансуб “Тухфат ул-хоний” ёки “Тарихи Раҳимхоний” асари 1721 йилдан 1769 йилгача Мовароуннаҳр ва хусусан Бухорода рўй берган воқеалар баёнига бағишланган. Асарнинг сўнгги қисми Муҳаммад Раҳимхон ўрнига келган Муҳаммад Дониёлбий оталиқ кўрсатмаси билан 1817 йилда Насафлик Домла Олимбек валади Ниёзқулибек Эшон томонидан ёзилган.

Мазкур асарнинг қисқартирилган ва соддалаштирилган варианты котиб Мирзо Абдулқодир Кеший томонидан 1906 йилда кўчирилган. У Абдулаҳадхон (1885-1910) даврида Яккабоғ беги бўлган Жаҳонгирбек додхоҳ буюртмасига кўра ҳозирланган. 229 варақдан иборат бу нусха ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

МУҲАММАД ШЕРАЛИБЕК ШАҲРИСАБЗИЙ

Муҳаммад Содиқ ибн Абдулбоқи ибн Иззаддин ал-Фарғоний қаламига мансуб “Ҳадоийқ ул-ахбор” (“Хабарлар боғи”) китоби 1551 йилда ёзилган бўлиб, тасаввуф масалаларига бағишланган.

Муҳаммад Шералибек Шаҳрисабзий ибн Қурбонбек котиб асарни 1877 йилда майда настаълиқ хати билан кўчирган. 205 варақдан иборат нусха ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

МУҲАММАД ОБИД ШАҲРИСАБЗИЙ

Алишер Навоийнинг машҳур беш дostonдан иборат “Хамса” асари турли асрларда қайта-қайта кўчирилган. Муҳаммад Обид-

жон валади Носиржонбой Шаҳрисабзий томонидан 1857 йилда кўчириб, китобат қилинган нусха ҳам шулардан биридир. 271 ва- рақдан иборат мазкур китоб Ўз ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

АБДУЛҒАФУР ШАҲРИСАБЗИЙ

Ўз ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида Муҳаммад Закариё Розий асарлари асосида ҳозирланган тиббий мавзудаги бир қўлёзма мавжуд. У номаълум муаллиф томонидан араб тилидан форс тилига таржима қилинган асар бўлиб, Абдул- гафур Шаҳрисабзий уни 1818 йилда кўчириб, китобат қилган. Асар охирида котиб шундай изоҳ берган: “Закариёнинг бу мубо- рак тиб китоби фақири ҳақир Абдулғафур валади Мулла Хотам Шаҳрисабзий қўли билан кўчирилди”.

САИДНАЗАР НАСАФИЙ

XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган машҳур хаттот, Қарши хаттотлик мактабининг йирик вакилларида бири. У шикаста ва настаълиқ хатлари билан кўчирган кўпгина ноёб асарлар бизга- ча етиб келган. Улар орасида илмий асарлар, шеър девонлари, баёзлар ва таъкиралар бор. У жами 300 дан ортиқ асарни китобат қилганлиги маълум.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти- нинг қўлёзмалар фондида Саидназар Насафийнинг ҳуснихати билан кўчирилган Иноятулло Бухорийнинг “Ҳошия”, Юсуф Қорабоғийнинг “Тахтал Ҳошия”, Мулло Аҳмаднинг “Ҳошияи кутбия”, Асомиддиннинг “Ҳошия ал-фавоидул зиёия” сингари асарлари сақланмоқда.

Саидназар Насафийнинг ҳуснихати зеболиги билан ҳам, бе- хатолиги билан ҳам диққатга сазовор. Мутахассисларнинг фик- рича, ана шу фазилатлари туфайли хаттот қаламига мансуб нус- халар нашрга тайёрлаш жараёнида таянч манба вазифасини ўтайди.

МУҲАММАД ЮСУФ ШАҲРИСАБЗИЙ

XIX асрнинг биринчи ярмида Шаҳрисабз хаттотлик мактабида вояга етган гўзал ҳуснихат соҳиби. Унинг хати билан китобат қилинган бир қанча асарлар сақланиб қолган. Жумладан, у 1827 йилда Алишер Навоийнинг “Чаҳор девон” (“Тўрт девон”), 1828 йилда “Ҳазойин ул-маоний”, 1857 йилда эса “Тарихи мулуки Ажам” асарларини чиройли настаълиқ хати билан кўчириб, уларга гўзал безаклар ишлаган.

АБДУЛЛОБЕК КОТИБ

XIX асрнинг биринчи ярмида Яккабоғда туғилган. Катта мавқега эга бўлган мирлар хонадонида вояга етган. Шу туфайли Абдуллобек ва унинг акаси Абдураҳмонбеклар ўз даврининг илғор фикрли, фозил кишилари бўлиб етишган.

Амир Музаффар исёнкор Шаҳрисабзга юриш қилганида Яккабоғ беклиги аҳолисини ҳам қатағон қилади. Амирликка қарши кайфиятда бўлган фозил ва акобирларни қатл этади, бир қисмини сургун қилади. Мирзо Абдуллобек ва Абдураҳмонбеклар ҳам Бухорога олиб кетилади. Бу ерда Абдураҳмонбек қатл қилинади, Абдуллобек эса зиндонга ташланади. У 10 йил давомида зиндонда хаттотлик ва шоирлик маҳоратини камолга етказади.

Абдуллобек котиб араб, форс-тожик ва ўзбек тилларидаги бир қатор асарларни чиройли ҳуснихат билан кўчирган.

У 1914 йилда вафот этган.

МУҲАММАД ЛАТИФ

XIX асрнинг биринчи чорагида Муштоқ Шаҳрисабзий, Муҳаммад Шариф каби ижодкорлар Қўқон шаҳрига кўчиб кетишган. Бу даврда Қўқон илм-маърифат ва маданият маркази сифатида танилган эди. Муҳаммад Шарифнинг ўғли Муҳаммад Латиф ана шу муҳитда истеъдодли хаттот бўлиб етишган. У 1813

йилда кўчирган Алишер Навоийнинг “Чор девон” асари бизгача етиб келган. Девон ўзининг зийнатлари, имлоси ва ҳуснихати билан эътиборни жалб этади.

МИРЗО ИСОМИДДИН НАСАФИЙ

Ўз ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида Мирзо Исомиддин Насафий томонидан кўчирилган 5 асар сақланмоқда. Улар тасаввуф таълимоти ва машҳур шайхлар ҳаётига оид. 1915 йилда кўчирилган “Шайх Шамсиддин Ҳабибулла Мирза Жони Жонон”, “Рисолайи Абдулазиз хожайи Амир Кулоли”, “Шайх Шоҳ Абдулла (Фулом Али Шоҳ)”, “Хожа Амир Кулоли” сингари асарлар шулар жумласидан.

**БУЛАРДАН ТАШҚАРИ, ЎЗ ФА ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ҚЎЛЁЗМАЛАР ЖАМҒАРМАСИДА ҚУЙИДАГИ КОТИБЛАР
ТОМОНИДАН КЎЧИРИЛГАН ҚЎЛЁЗМАЛАР САҚЛАНМОҚДА:**

1. **Ражаб бин Шоҳим Али Насафий** – 1590 йилда араб тили грамматикаси ҳақидаги бир асарга Исомиддин бин Иброҳим бин Муҳаммад бин Арабшоҳ ал-Исфароиний (вафоти – 1536 й.) шарҳини кўчирган.

2. **Муҳаммад Абдуссалом ибн Муҳаммад ал-Насафий** – 1547 йилда Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ал-Ҳидоя” асарини кўчирган.

3. **Худойқули Хузорий котиб** – XVI аср охири, XVII аср бошларида Бурҳониддин ал-Зарнужий ал-Ҳанафийнинг “Таълим ул-мутааллим...” асарини кўчирган.

4. **Хўжамберди бин Мулло Қарайи Насафий** – 1632 йилда Жомийнинг “Ҳафт авранг” асарини кўчирган.

5. **Искандар Насафий** – 1669 йилда Амир Шайх Ҳайдар Гужародийнинг “Ҳидоят ул-мухлисийн” асарини кўчирган.

6. **Неъматуллоҳ ал-Муфти валади қози Нахшабий** – 1705-06 йилларда ислом дини қоидаларига оид уч асарни кўчирган. Улардан бири ҳанафий мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифанинг “Ал-фиқҳ ал-акбар” асаридир.

7. **Муҳаммад Шариф Насафий** – 1798 йилда Хожа Мавлононинг (1448–1533) “Сулук ул-мулук” китобига гўзал муқова ишлаган.

8. Абдулғафур валади Мулло Ҳотам Шаҳрисабзий – 1818 йилда тиббиётга оид “Ихтиёр аз жамии кутуби ҳукамо” асарини кўчирган. Инсон аъзоларининг касалликлари ва содда ҳамда мураккаб дорилар ҳақидаги бу тўпلامни ўзи тузган бўлса керак.

9. Муҳаммад Раҳим ал-Кеший – 1845 йилда Жомийнинг “Рисолаи қофия” асарини кўчирган.

10. Мирзо Файзуллоҳ Ҳузорий – 1854–55 йилларда “Девони Машраб” ва “Мабдаи нур” асарларини кўчирган.

11. Ниёз Муҳаммад Қаршигий – 1862 йилда тиббиётга оид “Наводир ул-фавоид ва мажмаъ ул-жавоҳир” асарини кўчирган.

12. Мирзо Абдулқодир Насафий – 1850-51 йилларда Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул-қулуб” асарларини кўчириб, китобат қилган.

13. 1856 йилда Шаҳрисабзда Шайх Муҳаммад Бақо бин Фулом Муҳаммад Сахаронпурийнинг (1627-1683) тарихий мавзудаги “Миръот ул-олам” асари кўчирилган. 522 саҳифали бу китоб Шаҳрисабзлик 30 га яқин котиб томонидан кўчирилган.

ҒОЙДАЛАНИЛҒАН АДАБИЁТЛАР

1. Абдурахмон Жомий. “Баҳористон”. Душанбе. 1966.
2. Абу Мансур ас-Сяолибий. “Йатимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср” (“Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси”). Тошкент. 1976.
3. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. “Баҳоуддин Балогардон”. Тошкент. 1993.
4. “Авлодлар баёзи”. Нашрга тайёрловчи С.Исомиддинов. Тошкент. 1996.
5. Аминов А. «Ҳисорнинг қирқ мўъжизаси». Тошкент. 1990.
6. Аттот Фаридиддин. “Тазкират- ул авлиё”. Тошкент. 1997.
7. Афсаҳзод А. “Дар сафи бузургон”. Душанбе. 1986.
8. Аҳмедов Б. “Давлатшоҳ Самарқандий”. Тошкент. 1967.
9. Барака Х. “Тасаввуф”. Самарқанд. 1997.
10. Бердиев А. “Авлодлар кўприги”. Тошкент. 2001.
11. Бертельс Е.Э. “История литературы и культуры Ирана”. Москва. 1988.
12. Бухорий С.С. “Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир”. Тошкент. 1993.
13. Воҳидов Ш., Исмоилов М. “Ғақирий, Равнақий ва Нажотийларнинг илмий ва адабий мероси”. Қўлёзма.
14. “Гулшани адаб”, 1-4 жилдлар, Душанбе, 1975-77
15. Гулшаний А. “Алвидо”. Қарши. 1998.
16. Деҳхудо. “Луғатнома”. 11-13 жилдлар. Техрон нашри.
17. “Дурдонаҳо”. Душанбе. 1977.
18. “Дурдонаҳои маданияти Тоҷикистон дар ганжинаҳои Ҳиндустон”. Душанбе. 1984.
19. “Дурдонаҳои наср”. 1-2 жилдлар. Душанбе. 1989.

20. Заходер Б.Н. “Мухаммед Нахшаби”. Уч. записки МГУ. 1940 г., вып.41.
21. Заходер Б.Н. «Кази Ахмед. Трактат о каллиграфях и художниках». Москва- Ленинград. 1947.
22. Зеҳни Т., Саъдиев С. “Суханварони сайқали рӯи замин”, Душанбе. 1973.
23. Зиёдов Ш. “Ал-Мотуридий ҳаёти ва мероси” Тошкент. 2000.
24. Зимин Л.А. “Нахшеб, Несеф, Карши”. Ташкент. 1927.
25. «Ислам на территории бывшей Российской империи». Энциклопедия. Москва. 2001.
26. Йўлдошев Б. “Қашқадарё бадиияти”. Тошкент. 1998.
27. Кабанов С.К. “Нахшаб на рубеже древности и средневековья”. Тошкент. 1977.
28. Камалиддинов Ш.С. «Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX- начала XIII вв.». Ташкент. 1996.
29. Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал-ансаб Абу Саъда Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии”. Ташкент. 1993.
30. “Каталог восточных рукописей Академии наук Узбекистана”. 1-11 тома
31. Комилов Н. “Тасаввуф”. Тошкент. 1996.
32. Майендорф Е.К. «Путешествие из Оренбурга в Бухару». Москва. 1975.
33. Массон В.М. “История древнего Востока”. Москва. 1988.
34. Маннонов Б.С. “Амир Темур дипломатияси”. “Шарқшунослик” тўплами, N 7.
35. Маньковская Л.Ю. “Қашқадарёнинг архитектура ёдгорликлари”. Тошкент. 1979.
36. Михалева Г.А. “Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века. Ремесло, торговля и пошлины”. “Фан”. 1991.
37. “Нақшбанд устозлари ва муридлари”, тузувчи Б.Қозоқов. Бухоро. 1993.
38. Насафий Азизиддин. “Зубдат ул-ҳақойиқ”. Тошкент. 1995.
39. Насафий Нажмуддин. “Самарқандия”. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” наприёти. 2001 й.

40. Насриддинов Қ. “Қарши қалъаси”. “Насаф” нашриёти. 2005.
41. Низомиддинов И. “Из истории среднеазиатско-индийских отношений”. Тошкент. 1969.
42. Низомулмулк. “Снѣсатнома”. Тошкент. 1997.
43. Олим С. “Хожа Баҳоуддин ҳақиқати”. Наманган. 1994.
44. Пьянков И.В. “Средняя Азия в античной географической традиции”. Москва. 1997.
45. Пригарина Н.И. “Мирза Галиб”. Москва. 1986.
46. Равшанов П. “Қашқадарё тарихи”. Тошкент. 1995.
47. Равшанов П. “Адабий саҳифалар”. Тошкент. 1985.
48. Равшанов П. “Тарих бадиияти”. Тошкент. 1989.
49. Равшанов П. “Ватан тарихидан”. “Насаф” нашриёти. 2003.
50. Рустамов Э.Р. “Узбекская поэзия в первой половине XV века”. Москва. 1963.
51. Сайф Абдулризо. “Азизиддин Насафийнинг ҳаёти ва ижоди”. “Сино” журнали. №7. 2002.
52. Самарқанди Низами Арузи. “Собрание редкостей или четыре беседы”. Москва. 1963.
53. Самарқандий Давлатшоҳ. “Шоирлар бўстони”. Тошкент. 1981.
54. Самъоний Абдулкарим. “Насабнома”(Ал-ансоб), “Бухоро” нашриёти. 2003.
55. Сафий Фахруддин Али. “Рашаҳоту айнил-ҳаёт”. Тошкент. 2004.
56. «Собрание восточных рукописей АН Узбекистана» (История). Ташкент. 1998.
57. Сулайманов Р.Х. “Древний Нахшаб”. Ташкент, 2000
58. Сулаймонов Р.Х. “Нахшаб – унутилган тамаддун сирлари”. Тошкент. 2004.
59. “Суфизм в контексте мусульманской культуры”. Сборник. Москва. 1989.
60. “333 рубоий”. Тошкент. “Нур”. 1991.
61. “Ўзбек адабиёти”. Тўртинчи том, иккинчи китоб. Тошкент. 1960.

62. “Ўзбекистон ўрта асрларда: тарих ва маданият”. Тошкент. 2003.

63. Хушваков О. У. “К истории долины Кашкадарьи”. Ташкентский Государственный университет. 1994.

64. Чориев А. “Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир ма-ноқиби”. Тошкент. 1996.

65. Шарафиддин Роқимий. “Тарихи томм”. Тошкент. 1998.

66. “Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни”. Тош-кент. “Фан” нашриёти. 2002.

67. Шукуров Ш. “Мирзо Бедилнинг поэтик мероси”. Тошкент. 1979.

68. “Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик”. 1-2 жилдлар. Душанбе. 1988.

69. «Қадимги Кеш – Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар». “Шарқ” нашриёт-матбаа кендери. Тошкент. 1998.

70. Қораев Т. “Мавлоно Хиромий”. Тошкент. 1975.

71. Қориев О. “Ал-Марғиноний – машҳур фикҳшунос”. Тош-кент. 2000.

72. Ғафуров Ғ. Шоймардонов И. Тўхлиев Ж. “Яккабоғ туман-ни”. Тошкент. 1977.

73. “Ҳазрати Башир тарихи”. Нашрга тайёрловчи А.Чориев. Тошкент. 1994.

74. Ҳасанов М., Шоюнусов А., Раззоқова М. “Шаҳрисабзлик котиблар”, кўләзма.

75. Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. “Марказий Осиёда Ислом ма-данияти”. Тошкент. 2005.

76. Ҳомидий Ҳамиджон. “Кўҳна Шарқ дарғалари”. Тошкент. 1999.

77. Ҳомидий Ҳамиджон. “Тасаввуф алломалари”. Тошкент. 2004.

78. Якубов Б. «Шаҳрисабз ва Китоб тарихидан». “Насаф” на-шриёти. 1996.

МУНДАРИЖА

А. Орипов. Насафийларнинг сўнмас нафаси	3
Воҳа тарихига бир назар	5
Нахшаб – Насаф – Қарши	9
Тарихий манбалар гувоҳлик беради	11
“Қарши” сўзининг маъноси	13
Буюк маърифатпарвар номи билан	14
“Илм ва адаб қуббаси”	15
Тазкира – алломалар ёдномаси	19

Насаф ва Кеш алломалари

Муъаз ибн Ёқуб ан-Насафий	21
Абдулҳамид ал-Кеший	21
Абу Туроб Нахшабий	23
Абул Ҳорис ал-Варасиний ан-Насафий	24
Абул Мутъ Макҳул ан-Насафий	25
Муҳаммад Нахшабий	26
Абу Усмон ан-Насафий	27
Ҳусайн ибн Хизр Насафий	27
Абул Аббос Жаъфар ан-Насафий	27
Абдулазиз ан-Нахшабий	28
Абдулазиз ал-Ҳалвоний	29
Абул Ҳасан ал-Баздавий	30
Абул Муъин ан-Насафий	31
Абу Бакр Муҳаммад ал-Баладий	32
Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафий	33
Шамсиддин Сўзаний	35

Аҳмад ибн Мусо ал-Кеший	37
Шамсиддин Муҳаммад ал-Ҳаким Кеший	38
Амир Хусрав Деҳлавий	38
Муҳйиддин Яҳё ибн Шараф ан-Насафий	44
Муайидиддин Насафий	44
Шаҳобиддин Аҳмад Насафий(Самарқандий)	45
Абубакр Насафий (Шарафиддин Хусом)	46
Азизиддин Насафий ибн Муҳаммад	48
Абулбаракот ан-Насафий	51
Бадриддин Нахшабий Румий	54
Зиёуддин Нахшабий	54
Лутфулла ан-Насафий ал-Қайдоний	59
Али Насафий	59
Мавлоно Рукниддин Насафий	59
Қусам Шайх	59
Баҳоуддин Қишлоқий	61
Шамсуддин Кулол ал-Кеший	61
Ҳазрати Башир	62
Хожа Абулбарака (Фироқий)	64
Айюб Шаҳрисабзий бин Абулбарака	66
Мавлоно Сойилий	67
Мавлоно Мир Қарший	68
Маҳмуд Насафий	68
Муҳаммад Хожа ал-Хузорий	69
Лозимий Кеший	70
Баҳорий Насафий	70
Нажми Кеший	70
Мавлоно Хожагий Имканагий	70
Саидшоҳ Касбийи	72
Ҳаким Шаҳрисабзий	72
Мир Табиб	73
Қози Саид Харрозий	73
Амир Боқий Косоний	74
Мирзо Малолий	74
Қози Абзиддин Касбий	74
Дастур Насафий (Нодир)	75

Мирзо Абдулқодир Бедил	75
Ҳусомиддин Насафий	79
Мулло Надро Огоҳ (Насафий)	80
Абулқосим ал-Касбавий	80
Насим Маҳрам	80
Сайидо Насафий	81
Комил Насафий	83
Дўстмуҳаммад ал-Кеший	83
Ломен Насафий	84
Қадри Насафий	84
Мулла Абдулҳолиқ Озари Насафий	85
Сайидхожа Насафий	85
Салоҳиддин Салоҳий	85
Амин бин Нурмуҳаммад Насафий	86
Муштоқ Шаҳрисабзий	86
Мулла Қурбон Хиромий	86
Нисорий Насафий	88
Назар Муҳаммад ан-Насафий	89
Фараҳ Шаҳрисабзий	89
Тоҳира Насафий	90
Мирзо Умрбоқий Шаҳрисабзий (Самарқандий)	90
Абдулла Раҳмон Гулшаний	93
Файзуллохўжа Равнақий	94
Фақирий Шаҳрисабзий	95
Нажмиддинхон Асирий (Нажотий)	98
Салоҳиддин Маннон ўғли (Салоҳий)	99

Амир Темур даври дипломатлари

Ҳожи Муҳаммад ал-Кеший	100
Мавлоно Жалолиддин Кеший	102
Мавлоно Абдуллоҳ Кеший	103

Насаф ва Кеш хаттотлик мактаби вакиллари

Муҳаммад бин Саид ан-Насафий	106
Мирзо Юнус Шаҳрисабзий	107
Иброҳим Девона	108
Муҳаммад Саид Насафий	108
Бобобек Иштибар (Домла Бобобек)	108
Мирзо Абдуваҳҳоб	109
Искандар Насафий	109
Муҳаммад Ибодулла Насафий	109
Имомуддин Шаҳрисабзий	110
Ёрмуҳаммад Қори (Қора) Шаҳрисабзий	110
Эргаш Девонаи Кеший	110
Зиёуддин ал-Кеший	111
Муҳаммад Латиф Кеший	111
Абдумалик Шаҳрисабзий	111
Раҳматулла Физолийи Кеший	111
Мирзо Абдулқодир Кеший	112
Муҳаммад Шералибек Шаҳрисабзий	112
Муҳаммад Обид Шаҳрисабзий	112
Абдулғафур Шаҳрисабзий	113
Саидназар Насафий	113
Муҳаммад Юсуф Шаҳрисабзий	114
Абдуллобек котиб	114
Муҳаммад Латиф	114
Мирзо Исомиддин Насафий	115

“Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Қашқадарё вилояти юксак ишлаб чиқариш салоҳияти билан бирга, бой тарихий анъаналарга ҳам эга... Қадимий Кеш, Насаф, Косон, Гузор ва бошқа ўнлаб шаҳарларда бунёд этилган мадраса, рабат, масжид ва карвонсаройлар, тарихимизнинг ноёб ёдгорлиги бўлмиш Шаҳрисабздаги Оқсарой каби кўплаб меъморилик обидалари олис аждодларимизнинг бетакрор турмуш маданиятидан, бунёдкорлик салоҳиятидан далолат беради. Бу юрт айна пайтда башариятнинг маънавий тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган буюк фарзандлари билан ҳам маълум ва машҳурдир. Биргина Насаф шаҳридан чиқиб “Насафий” таҳаллуси билан шуҳрат қозонган ўндан ортиқ олимларнинг номи ҳаммамизга яхши маълум. Ислом оламини ўзининг бебаҳо илмий мероси билан бойитган ва юртимизнинг шон-шуҳратини жаҳонга таратган кўплаб азиз-авлиёлар, олиму уламолар фақат Қашқадарёликларнинг эмас, балки бутун ўзбек халқининг фахри ва ғуруридир”.

Ислом КАРИМОВ